

DR. AMBEDKAR COLLEGE OF SOCIAL WORK

CRITERION 3 –RESEARCH, INNOVATION AND EXTENSION

METRICS NO. 3.3.2

MATRICES NAME - *Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during last five years*

DVV Clarification Evidence

CONTENT

Sr. No.	Name of Evidence	Page No.
	2018	
1	List of Papers	3
2	Stress Management an Changing time – Dr. Sunita Bhoikar	4 - 14
3	Political Empowerment of Women - Dr. Sunita Bhoikar	15 – 18
4	Self-help saving groups and womens empowerment – Dr. P.L. Wankhede	19
5	Agriculture Development and Barriers in Maharashtra – Dr. Minakshi Kubde	20 – 25
6	Farmers suicides and its impact - Dr. P.L. Wankhede	26 – 34
7	Farmers Suicides : policy, causes and its impact – Dr. Anandprakash Bhele	35 – 45
8	Farmers suicides Socio-Economic issues – Dr. M.H.Zade	46 – 54
9	Farmers suicides in Vidarbha and remedies – Dr. Sunita Bhoikar	55 - 62

	2019	
10	List of Papers	63
11	Vrudha ani Samajik Savendana – Dr. Vijayata Vitankar	64 – 65
12	Statistics Information and Technology - Dr. P.L. Wankhede	66
	2020	
13	List of Papers	67
	2021	
14	List of Papers	68
15	Disasters Management – Dr. Anandprakash Bhele	69 – 73
17	Right to quality education- Dr. Vilas Wani	74 – 79
18	Women Security and Human Right –Dr. Minakshi Kubde	80 – 82
19	Human Right and Constitution of India – Dr. Sunita Bhoikar	83 – 91
20	Counselling – Dr. Vijayata Vitankar	92 – 94
21	Farmer Movements in India and Modern Agriculture system – Dr Madhuri Zade	95 - 104
	2022	
22	List of Papers	105
23	Right of Women in India – Dr Sunita Bhoikar	106 – 115
24	Stress Management – Dr. Vijayata Vitankar	116 – 122
25	Principals and Barriers in Communication –Dr Sunita Bhoikar	123 – 128
26	Counselling in Social Work – Dr. Vijayata Vitankar	129 - 130

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in
national / International conference Preceding *List of Books / Paper*

Author Name	Books	Title of Paper	Year	ISBN No	Publication / website
Dr. Sunita Bhoikar	-	Stress management an changing time	2018	978-81-926293-4-6	www.pws.college.edu.in
Dr. Sunita Bhoikar	Political empowerment of women			978-81-93-77-36-8-0	Sir Sahitya kendra Nagpur
P.L. wankhede	Self - help saving groups and women's empowerment			978-81-942663-0-3	Shiwali publication Nagpur
Dr. Minakshi Kubde		Agricultural Development and Barriers in Maharashtra		978-81-934270-5-7	Shiwali publication Nagpur
Dr.P.L. wankhede		Farmers suicides and its impact		978-81-934270-5-7	Shiwali publication Nagpur
Dr. Anandparkash Bhele		Farmers suicides : policy, Causes and its impact		978-81-934270-5-7	Shiwali publication Nagpur
Dr. M.H. zade		Farmers suicides Socio- Economic issues		978-81-934270-5-7	Shiwali publication Nagpur
Dr. Sunita Bhoikar		Farmers suicides in Vidarbha and remedies		978-81-934270-5-7	Shiwali publication Nagpur

MS

PRINCIPAL W/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wartha

Dr. Sunila Bhojkar

Management in changing time

conf in
Operati
mg-1
-4

medlin

Importance of Stretching Exercise For Sports person

Editor
Dr. Yeshwant Patil

PRINCIPAL Wc.
Dr. Anandkumar College of
Social Work, Warangal

Importance of Stretching Exercise For Sports person

Editor
Dr. Yeshwant V. Patil

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Madhukarrao Wasnik
P. W. S. Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 440026

Editorial Board
Editor
Dr. Yeshwant V. Patil

Members

Dr. Jain Soni (V.C. Gujarat)	Dr. A. K. Uppal
(Ex. V.C. and President PEET, New Delhi)	
Dr. A. K. Bansal (New Delhi)	Dr. Rajashree Vaishnav (Nagpur)
Dr. Shinkukumar Singh (Nanded)	Dr. Balwant Singh (Mumbai)
Dr. Mritunjay Singh (Gondia)	Dr. Pramod Kartar (Ahmed. Gadchiroli)
Dr. Piyush Jain (New Delhi)	Dr. Avinash Asnare (Amravati)
Dr. Vishwambhar Jadhav (Mumbai)	Dr. Manoj Kadhri (Aurangabad)
Dr. Pradeep Deshmukh (Latur)	Dr. Dinesh Patil (Jalgaon)
Dr. Umesh Rath (Amravati)	Dr. Anil Karwade (Nagpur)
Mr. A. K. Pande (Nagpur)	Dr. Babaso Ulje (Kolhapur)

First Published : 24th February 2018

Published by

Principal

Dr. Madhukarrao Wasnik P. W. S. Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 440026

Contact : 0712-2653711

Web : www.pwscollge.edu.in E-mail : principal@pwscollge.edu.in

Printing

Shri V. Enterprises, Nagpur.

Phone : 078-81-926293-4-6

This present Anthology contains papers invited for publication on the occasion of UGC Sponsored one day National Workshop on the topic Importance of Stretching Exercise for Enhancement of Performance levels of Sports Persons held on Saturday, 24th February 2018. Hence the anthology or any part of it may not be reproduced in any form without the prior permission & information of the principal, Dr. Madhukarrao Wasnik P.W. S. Arts and Commerce College, Kamptee Road, Nagpur-26.

The Board of Editors and the Publisher may or May not be agree with the views of the research paper writers printed in this anthology. Individual authors are responsible for the authenticity of published matter of the research papers.

only one part of the picture on the other injurie lack of flexibilities, postural deformities and frustration are the other part. Therefore, a greater focus and awareness regarding new techniques to increase the physical sporting ability is need of the hour.

Through this workshop the organizers are trying to involve coaches, educationists and sportspersons to focus on the importance of the exercises and ultimately the flexibility and performance level of sports persons. This topic has multiple facets which have been dealt in the various subthemes. The various Workshop presentations and published research papers will also throw new lights on these areas.

The organizers sincerely hope that this workshop will help increase the awareness towards the importance of specialized stretching exercises in performance level of different sports. The publication of an anthology will also provide a permanent resource for future researchers.

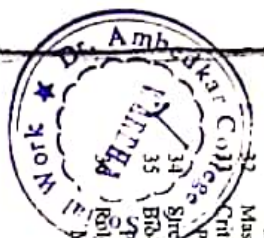
The poster competition organized on the occasion of the workshop will also provide a visual treat and fire the imagination of the teacher, students and researchers. The competition will also bring out the creativity amongst the sport lovers.

We are grateful to UGC for its financial support to this workshop. The organizers would also like to take this opportunity to thank the following for its collaboration, the participants from the different colleges, the honorable members of People's Welfare Society, the organizing committee, the staff of Dr. Madhukarrao Wasnik P. W. S. College for its unstinting support and co-operation. A word of thanks is also due to the Organizing Committee and the Organizing Committee for

Dr. Arunachal College of
Social Work, Wartha
Editor
Dr. Yeshwant V. Patil

Contents

1	Preface	1
2	Comparative Effect of Yogic Practices and Walking Exercises on Health Related Physical Fitness among the Students - Dr. Vasistha Arun Khodaskar	10
3	Importance of Stretching Exercise for Enhancement of Sports Related Performance Dr. Yeshwant V. Patil	17
4	Biomechanics in Sport - Dr. Nitin Dewkar	28
5	Impact on Collegious Students of Stress Management - A Study Dr. Rahul D. Kalole, Dr. Sandeep B. Saloo	39
6	Psychological Techniques Adopted for Peak Performance in Sports Competition Dr. Jankumar G. Kshirsagar	48
7	Globalization and its Impact on Higher Education in India - Prof. Sunil Dhakulkar	57
8	Rehabilitation in Sports - Dr. Pravin Gophrano Patil	67
9	Benefit, Need and Importance of Daily Exercise Shri. Pandurang Jagannath Gore	76
10	Drug Abuse in Sports and It's Psychological Effects on Athletes Prof. Rajlaxheb Pol	85
11	Effect of yogic practices on health status and psychological and physiological parameters of lawyer Dr. Shubhangi Damle	95
12	Massage - Dr. Yagya Singh	103
13	Health Benefits of Vigorous Exercises Dr. Ashwini H. Sakalkale	111
14	Strength Training for Athletes: Does It Really Help Sports Performance? Prof. Sajeetao Rambhau Wagh	119
15	Sports Injury and Sachin Tendulkar - Dr. Ajay S. Bondle	128
16	Importance of Vision Training to Improve Sports Performance Dr. Vivek P. Gulhane	136
17	External Factors Affecting on the Sports Performance Dr. Santosh Tayade	144
18	Role of Nutrition in Performance Enhancement And Post Exercise Recovery Dr. Divakar Rulkar	152
19	Postural Management and the Prevention of Deformity in Children Prof. Dhannanjay B. Vaitkar	160
20	Role of Physical Education and Sports in Indian Prospective Dr. Pramod Humbad	167
21	Importance of Yoga in Physical Fitness - Prof. Gowardhan Y. Wankhede Physical Education India: Current Scenario And Future Prospects Prof. Bajirao Ingole	174
22	It's Important and Benefits - Stretching - Dr. N. N. Jangitwar, Dr. D. R. Salpate	181
23	Aerobic vs Anaerobic exercise training effects on the cardiovascular system Dr. Anil Vaidya	188
24	Exercise and Body Composition - Dr. Rajiv D. Charke	196
25	Postural and Postural Deformities - Ravishankar Bharti	200
26	Workout Injuries: Prevention and Treatment Dr. Umesh J. Rathi	208
27	Cricketer Performance Can Be Maintained by Regular Stretching Prashant Bamhal	215
28	Postural Deformities and Exercise - Dr. Vikrant Ramchandra Wankhade	222
29	Isometric Exercise - Dr. Shashank G. Nikam	229
30	Yogic Exercises and its Effect on Selected Motor Fitness Components of College Girls Dr. Santosh R. Sawkar	235
31	Massage - Sudhir Gajanan Salare	242
	Critical Analysis of Physical Education and Sports in India Prof. Sayyad Anisuddin Sayyad Gaysoddin	249
	Stress Management in Changing Times - Dr. Sunita Bhojkar	256
	Biomechanical Principles and Sports Performance Prof. Dr. Sajay M. Madavi	265
	Role of Exercise in Prevention of Sports Injuries Mrs. Vashali P. Deshmukh	272

37	A Comparative Study of Health Related Physical Fitness School going 12 - 14 years Girls Students in Rural and Urban regions of Nagpur district Jayant Kumar Karantke	279
38	A Critical Review of the Role of Exercise in Injury Prevention and Ronald Akhand Dr. Mohammed Ameer Sheikh	286
39	Kinestology - Systematic Review - Prof. Zakir S. Khan	293
40	Effect of Limonia Acidissima Wood Apple and Jaggery Pulp as a Nutrients for the Enhancement of Athletes Performance Mohamed Adil Ahmed, Dr. Rajendra Singh, Dr. Syed Muteruddin Qauid	307
41	Fit is Not a Destination, It is a Way of Life Prof. Siddharth Wani, Dr. Prithvi B. Godam	313
42	Sport Psychology in India: Current Status and Future Direction Prof. Karishma Karantke	320
43	Importance of Yoga in Daily Life Jannardan Kov. Pranamik and Dr. Sukhdev Bhowas	326
44	Drugs in Sports - Chemical Warfare - Mr. Shalendra D. Giripunjie	331
45	Effect of Selected Exercises on Agility and Jumping Ability of Badminton Players Prof. Sandeep M. Chavak	337
46	Isometric and Isometric Exercises - Dr. Amit Kanwar	343
47	Effect of Selected Yoke Exercises on the Performance of Vertical Jump and Standing Broad Jump of Volleyball Players Vijayashankar S. Nikas	350
48	Exercise for Fitness and Healthy World - Dr. Sunil Sitaram Bhotnange	357
49	Meditation & Its Benefits For Human Being - Mr. Kuldeep Rajkishor Gond	363
50	Rehabilitation of Injury in Sports through Exercise - Dr. V.V. Parde	367
51	Role of Exercise in Weight Management Dr. Dinesh Kumar Kamia	373
52	Common Postural Deformities and Its Remedies - Kamalakar Thakre	378
53	Balanced Diet for Sports Person - Dr. Dilip Malekar	385
54	Physical Activity and Exercise Motivation of the First Year Students of Nagpur Parash Shriwaji College Mowad: A Study Prof. V. T. Nimave	390
55	Correlation Between Selected Co-Ordinative Abilities and Sports Performance of Kabaddi Players Sandeep N. Kothre	396
56	Personality Characteristics in the Behaviour of Individuals in Sports Prof. Dr. Karantkar P. Hrudai, Dr. Sanjay Khalkar	401
57	Pranayama Exercise Affects Heartbeat, Heart Failure, Dr. R. R. Durg	406
58	Need and Importance of Sports science - Anant Rav Dreshant Joshi	410
59	Evolution of Sports to Sustainable Development Goals Dr. Chhanshyam Mahkhasane	415
60	Importance of Training on Physically Fitness Conditions: A Study Dr. Sanjay H. Chhaple	421
61	The Effect of A 6-Week Physometric Training Program on Sprint and Jumping Performance Prof. Pratik Patel, Dr. Sanjay Kumar Singh	427
62	Effect of Physiological Part of Better Athletic Performance Dr. Arundha's senior Sharma	433
63	Effect of Yoga on Performance of Exercise - Dr. Dattatray Darnodhar Karantke	438
64	Effect of Yoga on Performance of Exercise - Dr. Dattatray Darnodhar Karantke	442
65	Effect of Yoga on Performance of Exercise - Dr. Dattatray Darnodhar Karantke	447
66	Effect of Yoga on Performance of Exercise - Dr. Dattatray Darnodhar Karantke	452
67	Physical Fitness and Health among the College Students: A Study Dr. Dilip Patil, Dr. Pratik Patel, Dr. R. R. Durg, Dr. Sanjay Kumar Singh, Dr. Chhanshyam Mahkhasane, Dr. Arundha's senior Sharma	457
68	Strength and Speed Attributes of Football elite Athletes Komal Hali	464
69	Flexibility Development in Adolescent Females (14 Years) Through Streeting Exercises Dr. D. R. Sarjane	470
70	Financial Administration of Sports: Budgeting, Forecasting and Planning Dr. Sandeep M. Chavak	474

71	Medical Benefits of Panchanga - Rohit Kumar	
72	Yoga and its Effects on Human Body - Tuskar Junde	
73	Levers - Dr. O. P. Anjeja	
74	Abs of Stretching Exercises - Dr. Sagar P. Narkhede	
75	Isometric And Isometric Exercises - Dr. J.M. Jagtap	
76	Can Alcohol Affect Sports Performance and Fitness Levels of Athletes Dr. Rahul Thakur	
77	Prevention of Sports Injuries with the Help of Swiss Ball Exercises Rajani J. Murkute, Sanjay J. Murkute	306
78	Different Types of Isometric Exercise - Dr. Dhruv Bhoskar	310
79	Sport and Exercise Biomechanics Jyoti Prakash and Dr. Ramesh Chand Kanwar	315
80	Health Benefits and Importance of Exercises and Physical Activities Shamsher Singh	321
81	Sports Psychology and Stress Management - Dr. Archana Falke	325
82	Role of Yoga in Physical Fitness - Dr. Devanand G. Meher	331
83	Benefits of Massage Therapy in Sports - Prof. Panjay R. Sharma	334
84	Psychological Factors Affecting Sports Performance Dr. D. C. Shinde	338
85	Techniques and Benefits of Surya Namaskar Saurabh Chandrashekar Mohod, Dr. Deepak P. Kavishwar	342
86	Incorporating Physical Activity into the Rehabilitation Process after Spinal Cord Injury Dr. Indrajit Basu	346
87	10 Different Types of Massage Therapy - Dr. Satender B. Singh	353
88	Nutrition & Physical Activity for School Going Children's Dr. Subhas Raghunath Trivalkar	357
89	Postural Deformities and Corrective Exercises Mr. Chamdra Mohan Singh, Mrs. Romi Bisht	364
90	Importance of Yoga - Yogesh Paul	370
91	Exercise and Body Composition - Dr. Raju D. Chawke	374
92	Effect of Six Weeks Stretching Exercise for Improvement of Flexibility in Ice Hockey Player of Jammu & Kashmir : Shabir Hussain	378
93	Doping in Sports : Advantages and Disadvantages Younus Mohammad, Tawseef Ahmad Bhat	384
94	Exercise and Injury Prevention Asst. Prof. Anil P. Khevale, Asst. Prof. B. G. Tambe	388
95	Postural Deformities and Exercise - Dr. Meena Bapande	
96	Exercise and Injury Prevention Prof. Lt. Shweta P Mendhe, Smt. Radhadeve Goyanka	596
97	Tips for Healthy Eating Habits for College Students Dr. Sangopal W. Namaware	600
98	Importance and Benefits of Exercise - Sunil M. Kawle	604
99	Exercise and Physical Fitness Development B. B. Kayarkar and V. M. Chore	607
100	Yoga As A Form of Sports - Dr. Chandrajit B. Jadhav	610
101	Latest Technologies in Physical Education Dr. Prayven Gendali Yadav	614
102	Aerobic Exercises and Its Effects on Body Dr. Naresh Ambadasji Bhowar	618
103	Importance of physical fitness exercise - Prof. Dnyaneshwar V. Thakre	621
104	Uses of Psychology in Games & Sports - Dr. Vasant Raut	625
105	Massage Manipulation and Therapeutic Exercise Prof. Sangita R. Bumbake	628
106	Personality Development Through Yoga And Meditation Dr. Vittek Damodarao Murkute	632
107	Improve Your Sport Performance Through Yoga Prof. Avinash Vitthalrao Khirat	636
108	Isometric Exercises and Isometric Endurance Exercises in Improving Cardiovascular Efficiencies of School Going Players Ashlesha Ingole (Nagpur)	639

Careers in Sports
Prof. Kulkarni
Importance of Sports Training
Dr. Madan Ingole
Dr. Ravi
Dr. Ravi
Dr. Ravi

79
485
487
492
497
502

9	Careers in Sports Medicine and Exercise Science Prof. Kuldeep Rajkishor Gond, Prof. Anand Namdeorao Wankhede	643
110	Importance of Exercise and Physical Activity for Health Dr. Madan Ingle	649
111	Sports Training and Its Aims Dr. Riyaz Ahmad Dar	653
112	Ergogenic Aids For Better Athletic Performance Dr. Ajit Bhise	656
113	Stress Management Techniques For Better Athletic Performance Dr. Chandrashekhar B. Kadu	660
114	Department of Physical Education and Sports, Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and Commerce College Nagpur. Dr. Seema V. Deshmukh	664
115	Effect of Leg Extension, Leg Curl and Abdominal Crunch on Short Distance Runners Shri. Abhishek Lambat, Miss. Avantika A. Shirbhayye	668
116	Sport and Exercise Biomechanics Barat Mehta	671
117	Injury Prevention For Athletes Dr. (Ms) Kalpana Jadhav	674
118	Role of Different Phases of Warm Up for Enhancement of Athlete's Performs Dr. U. N. Manjre, Dr. V.V. Pande	677
119	Contribution of Exercise in Physical Fitness Dr. Alka Anil Thodge	681
120	Yoga Can Help, Treat & Cure Chronic Diseases Dr. Kishor Tayade	685
121	Physical Activities and Its Benefits Tawseef Ahmad Bhat, Younus Mohammad	688
122	Sports Bio-Mechanics Asst. Prof. Arti P. Khewale	691
123	Exercise and Physical Fitness Development Dr. J. A. Burade	695
124	Kinesiology and Sports - Dr. (Mrs.) Madhuri Yogendra Kopolwar	698
125	Posture, Posture Deformities And Their Corrective Exercises Dr. Gushal Chauhan	701
126	ABC of Sports Nutrition - Prof. Sachin Suresh Mahalle	705
127	Self Belief in Sport 'As Good As Performance-Enhancing Drugs K. Jagendra Kumar Kholia	708
128	Sports Nutrition K. Jagendra Kumar Kholia	711
129	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	714
130	Gender Equity & Areas of Employment In Physical Education & Sports Dr. J. A. Burade	717
131	Cardiovascular Component of Fitness - Josyula Tejaswi	720
132	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	722
133	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	730
134	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	736
135	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	741
136	Effect of Aggression in Sports S. V. M. and Kavyanka H.R.	745

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

"Stress Management in Changing Times"

Dr. Sunita Bhoikar

Dr. Ambedkar College of Social Work

Wardha

Introduction

In simplest terms, stress is the opposite of relaxation. Both positive and negative aspects of life can be equally stressful. Stress comes from the external forces in our lives that push our buttons and provoke extreme emotions. Although we commonly think of stress coming from the frustrations and low points in life, high points and achievements are stressful as well.

- Ups - Downs
- Jubilation - Depression
- Promotion - Termination
- Marriage - Divorce
- Birth - Death

Each of the above pairs of opposites has one thing in common - stress. Yet, to add to the confusion, even uncertainty can cause stress. In addition, stress can result from something as minor as breaking a shoestring or something as major as your child ruining his new expensive shoes!

❖ Definition of Stress, What is stress?

• Stressis:

- An environmental condition that may trigger psychopathology
- A response to environmental conditions that leads to emotional upset, deteriorating performance or physiological changes

❖ Definition: Stress is the body's reaction to a change that requires a physical, mental or emotional adjustment or response.

Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry, nervous, or anxious.

❖ Causes of stress

The situations and pressures that cause stress are known as stressors. We usually think of stressors as being negative, such as an exhausting work schedule or a rocky relationship. However, anything that puts high demands on you or forces you to adjust can be stressful. This includes positive events such as getting married, buying a house, going to college, or receiving a promotion.

Common external causes of stress

- Major life changes
- Work
- Relationship difficulties
- Financial problems
- Being too busy
- Children and family

Common internal causes of stress

- Inability to accept uncertainty
- Pessimism
- Negative self-talk
- Unrealistic expectations
- Perfectionism
- Lack of assertiveness

Signs and Symptom of Stress

- Slip disturbance (insomnia, sleeping fitfully)
- grinding teeth
- digestive upsets
- lump in your throat
- difficulty swallowing
- playing with your hair
- increased heart rate

- general restlessness
 - sense of muscle tension in your body, or actual muscle twitching
 - dizziness, lightheadedness
 - stumbling over words
 - high blood pressure
 - lack of energy
 - fatigue
- ❖ **Effect of Stress on Health**
- Cognitive signs of stress**
- mental slowness
 - confusion
 - general negative attitudes or thoughts
 - constant worry
 - your mind races at times
 - difficulty concentrating
 - forgetfulness
 - difficulty thinking in a logical sequence
- Emotional signs of stress**
- irritation
 - no sense of humor
 - frustration
 - jumpiness,
 - feeling overworked
 - feeling overwhelmed
 - sense of helplessness
- Behavioral signs of stress**
- decreased contact with family and friends
 - poor work relations
 - sense of loneliness
 - decreased sex drive

pr
rk
a
h
s
d
s
h

- avoiding others and others avoid you because you're cranky
 - failing to set aside times for relaxation through activities such as hobbies, music, art or reading
- ❖ **Managing Stress:**
- **Manage the Body:** Care for yourself through eating right, getting enough sleep and exercising!
Follow a routine to keep the body healthy, balanced and resilient!
- AVOID sugar, nicotine, alcohol and caffeine! They over-stimulate and produce highs and lows that lead to distress especially in excess
- **Mindfulness.** A technique in which you stay focused, engaged and completely absorbed in the present moment.
- **Meditation.** A practice that calms and focuses the mind, tuning out distractions, sometimes involving repeating a word or phrase, or visualizing a peaceful place.
- **Guided imagery (visualization).** Picturing calming mental images of relaxing places and situations to cope with negative emotions, feelings or circumstances.
- **Progressive muscle relaxation.** Tensing and relaxing the muscle groups throughout your body to reduce muscle tension and calm anxious feelings.
- **Deep breathing.** Breathing from your diaphragm (muscle under the rib cage) to establish a pattern of slower, deeper and more efficient breathing.
- **Counseling.** Discussion of life and health-related stresses with a medical professional to develop coping skills that address feelings, illnesses and challenging situations.
- **Massage therapy.** Various techniques that involve pressing and rubbing the body's soft tissues — muscle, connective tissue, tendons, ligaments and skin — for comfort, healing and pain reduction.

➤ **Acupuncture.** Insertion of fine needles in the skin at key points in your body to boost your body's natural painkillers and increase blood circulation.

➤ **Yoga.** Various types of mind-body practices that combine a series of precise postures with controlled breathing to help relax your mind and increase strength and flexibility.

➤ **Cooling Pranayama:**

Sheetli Pranayama – These pranayam induces muscular relaxation and soothen eyes.

Sitkaril Pranayama – purifies blood and reduces blood pressure very fast.

Sadantal Pranayama – distributes cooling effect through out the body and thus reduces stress immediately.

❖ **Things that influence your stress tolerance level**

➤ **Your support network** – A strong network of supportive friends and family members is an enormous buffer against life's stressors.

➤ **Your sense of control** – If you have confidence in yourself and your ability to influence events and persevere through challenges, it's easier to take stress in stride. People who are vulnerable to stress tend to feel like things are out of their control.

➤ **Your attitude and outlook** – Stress-hardy people have an optimistic attitude. They tend to embrace challenges, have a strong sense of humor, accept that change is a part of life, and believe in a higher power or purpose.

➤ **Your ability to deal with your emotions** – You're extremely vulnerable to stress if you don't know how to calm and soothe yourself when you're feeling sad, angry, or afraid. The ability to bring your emotions into balance helps you bounce back from adversity.

➤ **Your knowledge and preparation**

The more you know

about a stressful situation, including how long it will last and what to expect, the easier it is to cope.

❖ **Stress Relieving Exercises**

• **Get up and stretch:** Visualize the stress flooding from your back, legs, your shoulders, and pour out of your fingertips and toes.

• **Take a short walk after lunch or in lieu of a coffee break:** A brisk ten or fifteen minute walk each day is not only physically beneficial but transfers your focus from your problems to the scenery along your route, whether it's the good-looking person in the hallway or the trees in the neighborhood park.

• **Progressive relaxation:** is especially beneficial when stress keeps you from getting a good night's sleep. Start at your toes and "tell" them to relax. When you feel them relaxing move to your feet, ankles, calf muscles, knees, thighs and so on up your torso to your shoulders and finally to the top of your head or alternatively down through your arms to your fingertips.

• **Dance:** Join an aerobics class, a tai chi class or just turn on the tunes and dance. Dancing has a double advantage in that along with exercise, music is a great stress reducer.

• **Avoid unnecessary stress**

• **Learn how to say "no"** – Know your limits and stick to them. Whether in your personal or professional life, refuse to accept added responsibilities when you're close to reaching them. Taking on more than you can handle is a surefire recipe for stress.

• **Avoid people who stress you out** – If someone consistently causes stress in your life and you can't turn the relationship around, limit the amount of time you spend with that person or end the relationship entirely.

• **Take control of your environment** – If the evening news makes you anxious, turn the TV off. If traffic's got you tense,

take a longer but less-traveled route. If going to the market is an unpleasant chore, do your grocery shopping online.

- **Avoid hot-button topics** – If you get upset over religion or politics, cross them off your conversation list. If you repeatedly argue about the same subject with the same people, stop bringing it up or excuse yourself when it's the topic of discussion.
- **Pare down your to-do list** – Analyze your schedule, responsibilities, and daily tasks. If you've got too much on your plate, distinguish between the "shoulds" and the "musts." Drop tasks that aren't truly necessary to the bottom of the list or eliminate them entirely.
- **Learn how to say "no"** – Know your limits and stick to them. Whether in your personal or professional life, refuse to accept added responsibilities when you're close to reaching them. Taking on more than you can handle is a surefire recipe for stress.
- **Avoid people who stress you out** – If someone consistently causes stress in your life and you can't turn the relationship around, limit the amount of time you spend with that person or end the relationship entirely.
- **Take control of your environment** – If the evening news makes you anxious, turn the TV off. If traffic's got you tense, take a longer but less-traveled route. If going to the market is an unpleasant chore, do your grocery shopping online.
- **Avoid hot-button topics** – If you get upset over religion or politics, cross them off your conversation list. If you repeatedly argue about the same subject with the same people, stop bringing it up or excuse yourself when it's the topic of discussion.
- **Pare down your to-do list** – Analyze your schedule, responsibilities, and daily tasks. If you've got too much on your plate, distinguish between the "shoulds" and the

"musts." Drop tasks that aren't truly necessary to the bottom of the list or eliminate them entirely.

❖ **Easy Stress Management Tips**

- Always take time for yourself, at least 30 minutes per day.
- Be aware of your own stress meter. Know when to step back and cool down.
- Concentrate on controlling your own situation, without controlling everybody else.
- Eat lots of fresh fruit, veggies, bread and water, give your body the best for it to perform at its best.
- Hugs, kisses and laughter: Have fun and don't be afraid to share your feelings with others.
- Identify stressors and plan to deal with them better next time.
- Judge your own performance realistically; don't set goals out of your own reach.
- Keep a positive attitude, your outlook will influence outcomes and the way others treat you.
- Manage money well, seek advice and save at least 10 per cent of what you earn.
- Outdoor activities by yourself, or with friends and family, can be a great way to relax.
- Play your favorite music rather than watching television.
- Relationships: Nurture and enjoy them, learn to listen more and talk less.
- Sleep well, with a firm mattress and a supportive pillow; don't overheat yourself and allow plenty of ventilation.
- Treat yourself once a week with a massage, dinner out, the movies: Moderation is the key.
- Understand things from the other person's point of view.
- Verify information from the source before exploding.

- Worry less; it really does not get things completed better or quicker.
- Xpress: Make a regular retreat to your favorite space, make holidays part of your yearly plan and budget.
- Yearly goal setting: Plan what you want to achieve based on your priorities in your career, relationships, etc.
- Zest for life: Each day is a gift, smile and be thankful that you are a part of the bigger picture.
- **Conclusion:** Stress is the body's reaction to a change that requires a physical, mental or emotional adjustment or response. Stress can come from any situation or thought that makes you feel frustrated, angry, nervous, or anxious.
- Stress manage in changing times our life is fill good and healthy, avoid negative things, every day thing positive, involve any culture activity and programs, more time expend in your family, plan your time table, eat healthy thing healthy.

Reference:

Chapter 8 *Psychophysiological Disorders and Health Psychology* (Hawkins8) ppt.

<http://www.webmd.com/balance/guide/effects-of-stress-on-your-body>
<http://www.stressmanagementtips.com/http://dying.about.com/od/glossary/g/stress.htm>

http://www.usmc-mccs.org/healthpromotions/stress_mngt.cfm?sid=rf

<http://hindumommy.wordpress.com/2006/05/02/how-to-lessen-stress-in-our-life-from-a-z/>

264

[Signature]
PRINCIPAL I/c.
 Dr. Ambedkar College of
 Social Work, Waradhane

Bio-Mechanical Principles and Sports Performance

Prof. Dr. Sajay M. Madavi

Degree college of Physical Education (H.V.P.M.) Amravati

Introduction

Biomechanics in Sport incorporates detailed analysis of sport movements in order to minimise the risk of injury and improve sports performance. Sport and Exercise Biomechanics encompasses the area of science concerned with the analysis of the mechanics of human movement. It refers to the description, detailed analysis and assessment of human movement during sport activities. Mechanics is a branch of physics that is concerned with the description of motion/movement and how forces create motion/movement. In other words sport biomechanics is the science of explaining how and why the human body moves in the way that it does. In sport and exercise that definition is often extended to also consider the interaction between the performer and their equipment and environment. Biomechanics is traditionally divided into the areas of kinematics which is a branch of mechanics that deals with the geometry of the motion of objects, including displacement, velocity, and acceleration, without taking into account the forces that produce the motion while kinetics is the study of the relationships between the force system acting on a body and the changes it produces in body motion. In terms of this there are skeletal, muscular and neurological considerations we also need to consider when describing biomechanics.

Principles of Biomechanical

The foundation to exercise Angular momentum Reaction Torque Impulse Stability Maximum Velocity Maximum Effort. The production of maximum force requires the use of all possible joint movements that contribute to the task's objective. The greater the applied impulse, the greater the increase in velocity. Movement usually occurs opposite that of the applied force. Angular motion is

2018

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

डॉ. सुनिता भोईकर

SIR SAHITYA KENDRA

एक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या नविन अभ्यासक्रम

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

डॉ. सुनिता धनराज भोईकर

एम.एस. डब्ल्यू. (सामुदाईक विकास) वी.एड.,
सेट (समाजकार्य), पी.एच.डी. (समाजविज्ञान-समाजकार्य),
साहाय्यक प्राध्यापक
डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

सर साहित्य केंद्र, नागपूर

दोन

❖

प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५१८७७७९४४, ९८६०२२२९४१

sanjaythakre.sskp@gmail.com

❖ महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

❖ ISBN - 978-81-937736-

❖ प्रथम आवृत्ती : २०१८

❖ © लेखक

❖ टाईप सेटिंग:

प्रसाद क्रिएशन

❖ ₹ : ३००/-

❖ प्रमुख वितरक :

लाभांघ पुस्तकालय

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९८६०२२२९४१, ९९७-

दोन

❖

प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५१८७७७९४४, ९८६०२२२९४१

sanjaythakre.sskp@gmail.com

❖ महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

❖ ISBN - 978-81-937736-8-0

❖ प्रथम आवृत्ती : २०१८

❖ © लेखक

❖ टाईप सेटिंग:

प्रस्ताव क्रिएशन

❖ ₹ : ३००/-

❖ प्रमुख वितरक :

लामांय पुस्तकालय

गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९८६०२२२९४१, ९९७५७८४५५२

स्वयंसहायता बचत गट

आणि

महिला सक्षमिकरण

डॉ. प्रवीण एल. वानखेडे

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

FARMERS IN INDIA CONCERNS & SOLUTIONS

DR. RAJSHREE MESHAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL

RS
PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wartha

**FARMERS IN INDIA
CONCERNS & SOLUTIONS**

DR. RAJSHREE MESHAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL

INDEX

1	Farmers in India	Dr. Pranali K. Patil	1
2	Promoting Indian Agriculture and Resolving Problems Through Social Work Intervention	Dr. R. R. Somkuwar	14
3	Crucial Issues of Indian Farmers: In Quest of Solutions	Dr. Vijay J. Shingnapure	21
4	Status of Widows of the Farmers Who Have Committed Suicide in India	Priyal K. Patil	26
5	Understanding Outcome and Status of Agriculture Policy	Nishant Mate	35
6	Organic Farming in India: Challenges and Prospects	Dr. R. M. Patel Dr. Mohan C. Pare	42
7	Farmers Suicide in India: A Myth or Reality	Dr. J. R. Mahant Dr. M. N. Parmar	50
8	Farmers Suicide and its Impact	Dr. Pravin L. Wankhede	56
9	Climate Change and Agriculture in Gujarat: Challenges, Prospects and Suggestions	N. D. Vasava M. N. Parmar	61
10	Marginal Farmers in Vidharbha Region: Opportunities & Challenges	Dr. Vinay V. Dhengle	66
11	Historical Inputs from Five Year Plans on Agricultural Sector	Dr. Vandana M. Ingle	73
12	Sustainable Development a Solution for Farmer's Suicide	Madhavi Peddada	79
13	Agrarian Crises and Challenges	Dr. Rajeev P. Chauhán	86
14	Agricultural Policy and its Impact on Pardi Farmers	Abhay R. Shende	94
15	Agrarian Crises, and the Challenges with Health	Sonali R. Khandekar	102
16	Psycho-Social Aspect of Farmers Suicide	Dr. Seema Lobo	113
17	Widows and Social Work Intervention	M. M. Meshram	118
18	Gender Inequality in Agriculture Sector in Maharashtra	Ranjana H. Ade	125
19	Farmers Suicide: Reasons and Remedies	Sulok B. Raghunawshi	130
20	Problems of Farmers in an Agrarian Economy	Ratndip B. Garg	138
21	Farmers in India: Concerns and Solutions	Harshna R. Sorkhware	148
22	Farmer Suicide in India	Kalpna S. Mikhunde	150
23	Government Programme: Digital Empowerment of Farmers		
23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Galghare	159
24	Multipronged Agricultural Strategy	Dr. N. N. Daware	162
25	Need of the Hour		
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis: Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha: Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwalk	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबांच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री पेश्राम	१९३
30	शामनाचे धरण, शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिचंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुंडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शामनाची जबाबदारी	डॉ. चंद्र के. पोटाटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भोले	226
34	ग्रामीण शेती विकासाल आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नेरेश यादवराव पेंदम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसल भाऊराव राठोड	246
36	विद्यार्थी शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय	हेजा ल. मेश्राम	252
37	वैदेशीय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश दोके	258
38	विद्यार्थी आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या	त्रिष्णा पासवान	263
39	पाणी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आकाने	डॉ. प्रल्हाद एन. भोडे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधाऊकर	271
41	विद्यार्थी शेतकरी स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. पाऊल	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. भोनेकर	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनक्षी एन. कुचडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत	डॉ. एच. यू. पेंडकर	295
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था		
45	विद्यार्थी शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतुदी एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ललीता इ. पुनः	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डोंग	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज र. होले	315
48	संश्लेषण शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रशा. प. पाटील	328
49	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या काणो आणि उपाय	महेंद्र अ. पाखोले	334
49	विद्यार्थी शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखवराडे	342
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	34९

PRINCIPAL I/c. 50

Dr. Anil Kumar College
Social Work, Wardha

53	भारतातील शेतकऱ्यांच्या विकासात्मक अडथडे व उपाय योजना	प्रधान एम. शंभकर	352
54	शेतकरी विकासापथ्ये एकात्मिक पाणलोट विकास अभियान	डॉ. लोकेन्द्रा बी. नरेन्द्र	361
55	आत्महत्याप्रत शेतकऱ्यांच्या विपदांच्या समस्या	स्वामी एम. जोगेणु	372
56	आधुनिक काळातील भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेचा इतिहास	डॉ. लक्ष्मण एम. झेलणे	380
57	आत्महत्याप्रत शेतकऱ्यांच्या विपदांची स्थिती	फु. जगा सु. खडसे	384
58	भारतीय कृषीयुद्धात प्रमुख समस्या आणि उपाय	गुलशियार एम. नरकाडे	391
59	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: पणजी व्यवस्थापन	सुरास 3. वाघामारे	397
60	शेती मर्यादा शासनाची धोरणे	के. व्ही. शिवारे	402
61	मरतण जैतीचा पुर्तूचा शेतकऱ्यांचा अग्रदूत आणि शेतकऱ्यांची आत्मही स्थिती	सतिशकुमार प. पवार	408
62	भारतीय कृषी उद्योगावरील परिणाम व समस्या	डॉ. साधना वि. मीडेकर	413
63	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शेतकरी चळवळी	डॉ. अश्विनी बा. पोणेडे	418
64	भारतीय शेतकरी कामगिरी आणि सहविधी एक दृष्टीक्षेप	डॉ. होमातर टी. राठोड	425
65	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - सामाजिक व आर्थिक प्रश्न	डॉ. माधुरी एच. झाडे	431
66	आत्महत्याप्रत शेतकऱ्यांची कौटुंबिकी व सामाजिक स्थिती : समाजकार्य हस्तक्षेप	राहुल श्री. गोडवणे	440
67	वर्तमान काळातील शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय	विद्या के. भैसाठे	448
68	भारतीय शेती - आव्हाने व उपाय योजना	डॉ. जयमाला लाडे	453
69	गोरेविठ्ठल प्रकल्प प्रभावी शेतकऱ्यांचे प्रश्न	डॉ. अरज के. भैराम	463
70	शेतकरी आत्महत्या विना	बळीराम मा. भांगे	467
71	प्रामाण्य भारतातील शेती : प्रामाण्य	डॉ. प्रधान प. देशमुख	472
72	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कारणे व उपाय योजना	डॉ. सुविता भोर्कर	477
73	डिजिटल इंडिया आणि शेतकरी	चंद्र आर पाटील	484
74	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची कारणे आणि उपाय	बाळकृष्ण का. तामडेके	489
75	शेतकरी आत्महत्या : योग व प्रणायाम एक माध्यम	कुमुद व्ही. चारमोडे	495
76	भारतीय शेती - इतिहास, झालेले परिवर्तन आणि काळाची गरज	सविन वि. सुणे	503
77	भारतीय शेती अन्नधान्य आणि समस्या	आ. बी. कुतिले	508
78	महाराष्ट्र शासनाचे कृषीसंबंधित धोरण : उपाययोजना	सोनीदेवी पाठारे	512
79	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : व्यवसायिक समाजकारणासंबंधित आढावा	डॉ. इंदिरा एम. भात	519

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

80	शेतकरी आत्महत्या: कारणविभागा	श्रीमती वसुधा शिंदे	525
81	भारतीय शेती आणि समस्या	गुणकर बाबू	527
82	शेतकरी आत्महत्या उपाययोजना	राजेश्वरी शिंदे	537
83	शेतकरी आत्महत्या व उपाय योजना	डॉ. एच. जगा शिंदे	543
84	भारतातील शेतकरी आत्महत्याची कारणावली व उपाय	डॉ. राजा एम. नरकर	547
85	भारतीय शेतीच्या समस्या व उपाय	डॉ. जोगा एम. शिंदे	553
86	कृषी मऊ आणि आव्हाने	Dr. Divyas G. Bhatkar	556
87	महाराष्ट्राची कृषी परिस्थिती व उपाय	के. आर. चंद्रशेखर	562
88	शेतकऱ्यांच्या समस्या, कारणे आणि उपाय	डॉ. सरोज सुंदकर	566
89	शेतकऱ्यांचे आंदोलन व पुनर्स्थापन	कमलेश भागकर	570
90	शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यात शेतकरी चळवळीचे योगदान	विनायक के. भागकर	579
91	भारतीय शेतीची सहविधी व समस्या	डॉ. मनीर श्री. पवार	583
92	भारतीय शेती : समस्या आणि उपाय	अकोश मा. चवरे	587
93	शेतकरी समस्या : आला घरा नको उपाय होत	दिव्या गु. कोरडे	594
94	भारत : छात्र कृषीभाषण ?	पद्मिनी अ. ठाकरे	599
95	शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय	जयश आ. पाटील	599
96	भारतीय शेती क्षेत्रातील विनायकी	कमल देशमुख	602
97	आत्महत्या प्रतिबंध : उपाय	डॉ. सरोज मा. भागकर	608
98	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि शेतकरी आत्महत्या	विनायक वि. धारारे	615
99	वैदर्भिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक वास्तविकता	राहुल पि. भोंगडे	619
100	शेतकरी आत्महत्या व उपाय योजना	डॉ. पद्मनाभ चौधुरे	626
101	वैदर्भिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. वसुधा शिंदे	634
102	आत्महत्याप्रत शेतकरी विभागाचा कौटुंबिक सामना	डॉ. कैलाश पुलगाडी	642
103	शेतकरी शेतकरी व्यवस्था - एक आव्हान	तला म. गवडे	651
104	वैदर्भिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व प्रमाण	डॉ. शुभांगी कि. शिंदे	660
105	शेतकऱ्यांची दगा आणि दिगा	डॉ. अश्विनी बांगारे	664
106	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक आव्हान	प्रमोद ड. फोडकर	669
107	प्रामाण्य अर्थव्यवस्था	डॉ. सविता कोरगे	676
108	कारण-संगत सर्वोदय शेतकरी संघटना	डॉ. माला कडवे	683
109	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा समावेश पटक विचार्य बी. देशपांडे	पद्मनाभ शिंदे	688

सूचना व उपाय योजना -

- १) सरकारने संपूर्ण भारतातील छोट्या शेतकऱ्यांना योग्य त्या सवलती देवून त्यांच्या शेती सुधारणेच्या कार्यास मदत करावी.
- २) प्रत्येक योजना राबविताना गरीब शेतकऱ्यांना त्याचा पूर्णपणे लाभ मिळत आहे किंवा नाही याकडे लक्ष द्यावे.
- ३) आत्महत्तेच्या प्रमाणावर योग्य ते उपाय तयार करावे व त्यातून त्यांची सुटका करावी.
- ४) योग्य सिंचनाची व्यवस्था करावी की ज्याचा लाभ शेतकऱ्यांना होईल.
- ५) शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाच्या सोयी मोफत उपलब्ध करून द्याव्या.
- ६) त्यांना बी-विधाने मोफत पुरवावे.
- ७) त्यांना शासकीय अनुदान द्यावे.

संदर्भ सूची -

- १) घाटोळे प्रा. श. ना. ग्रामीण समाजशास्त्र व सामूहिक विज्ञान, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. १९९४.
- २) नागागोडे गुरुनाथ, सामाजिक आंदोलने, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९८६.
- ३) भिडे जी.एल., पाटील, एन.डी. महाराष्ट्रातील समजामुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तेरावी आवृत्ती.
- ४) अग्रवाल जी. के., पाण्डेय एस. एस., ग्रामीण समाजशास्त्र, आगरा बुक स्टोर, आगरा, द्वि.आ. १९८५-८६.
- ५) नरके हरी, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, राजश्री शाहू चरीत्र माधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई-२१, प्र.आ. २००६
- ६) कावोळे डॉ. दा. धो., ग्रामीण समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९०.
- ७) लोटे रा. ज., भारतीय समाज आढावे आणि समस्या, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, तृ.आ. जून २०१५.
- ८) मांडाकर पी. एल. यादवी शंख, पालकर जी. के. भारतीय सामाजिक समस्या, एस. चन्द आणि कंपनी (प्रा.) लि. नवी दिल्ली, द्वि.आ. १९९९

महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी

■ डॉ. विनाक्षी एन. कुबडे

महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक दृष्ट्या जमीन कृषीच्या दृष्टीने उत्तम प्रतीचे असल्यामुळे महाराष्ट्रात शेती उद्योग जास्तीत जास्त प्रमाणात आढळून येतो. कृषीला पुरक नैसर्गिक वातावरण, विजेची मुबलकता, पाण्याची मुबलकता, जनसंख्येची मुबलकता, औद्योगिक साधनांची मुबलकता इत्यादीमुळे कृषी क्षेत्राकडे आर्थिक दृष्ट्या नफ्याचे क्षेत्र अशी अपेक्षा केली जाते. त्याचप्रमाणे केन्द्र सरकार तथा राज्य सरकार आदींना कृषी क्षेत्राकडून भण्यारीची अपेक्षा व विरवास असल्यामुळे शासन विविध योजनांद्वारे कृषी क्षेत्राला वारंवार सहायता देण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यातील कृषी क्षेत्र हे देशात एक अग्रणी म्हणून संपूर्ण देशात गणले जाते. स्वातंत्र्योत्तर काळात संपूर्ण देशाने जशी विविध क्षेत्रात प्रगती केली. त्याचप्रमाणे कृषी क्षेत्रातही प्रगती दिसून आली. याचा परिणाम म्हणून कृषीच्या क्षेत्राळात वाढ कृषी क्षेत्राकडे सुशिक्षित जनसंख्येची ओढ इ. परिणाम दिसून आले. सन १९१५-१६ मध्ये तत्कालीन कृषी संचालक श्रीयुक्तम किट्टिंग यांनी जमिनीची पुष्ट थांबविण्यासाठी केलेल्या प्रयोगाचे आशादायक निष्कर्ष आल्यानंतर सन १९२२ पासून मृद संधारणाची कामे चालू सुरू केली. सन १९४२ मध्ये संमत झालेल्या जमीन सुधारणा कायदा १९४३ मध्ये अमलात आल्यापासून जमीन सुधारणांची विविध कामे कृषी खात्यामार्फत राबविण्यात येवू लागली. सन १९४३ मध्ये तत्कालीन सरकारने कृषि व इतर पूरक क्षेत्रातील समस्यांचा विचार करून शेतीकरीता प्रथमच सर्वकाष कृषी धोरण आखले. या धोरणानुसार कृषी उत्पादनासाठी पाण्याचा सिंचन म्हणून उपयोग करण्यास सुरुवात झाली. सन १९५७ पासून तालुका विभागून केन्द्रमार्फत दर्जेदार विधाने उत्पादनास सुरुवात झाली. या काळात लागवडीखालील क्षेत्राच्या विस्ताराबरोबरच सिंचनखालील क्षेत्र वाढवल्यावर भर दिला गेला. सन १९६१-६२ मध्ये रासायनिक खतांच्या वापरासाठी विशेष मोहिम रती घेण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याच्या कृषी विभागातर्फे वारंवार केलेली नवनवीन संशोधन आधुनिकीकरणकडे वाटचाल तांत्रिकीकरणकडे वाटचाल, उत्कृष्ट मार्गदर्शन आर्थिक सहाकार्याच्या विविध योजना इ. मुळे महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्रात भरभराट दिसून

• डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

PRINCIPAL IIC.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

येते. महाराष्ट्र राज्य कृषी विभागाद्वारा आजच्या घडीला पुढील योजना अस्तित्वात आहे.

भूमि सुधारणा महाराष्ट्र शासन योजना :-

- १) आदर्श गांव संकल्प व प्रकल्प (मुद्र ५) योजनेची माहिती.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना.
- ३) आदिवासी उपाययोजना/बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना.

कृषी क्षेत्रातील प्रगतीचा अहवाल :-

(महाराष्ट्र राज्य) (अन्वधान्य), क्षेत्र हेक्टर उत्पादन, लक्षटन, उत्पन्न कि. ग्रॅम/ हेक्टर, (खरीप, रबी, उन्हाळा एकुण)

वर्ष	क्षेत्रफळ	लक्ष/हेक्टर उत्पादन	लक्ष टन उत्पन्न
२०००-०१	१८.२४	८४.१६	८६५
२००५-०६	१३.०३	१७.७६	१०५१
२०१०-११	८९.८५	१२३.१७	१३७१
२०१६-१७	८४.९०	१२६.४६	१४८९

कृषी क्षेत्रातील समस्या :-

१) अल्पभूधारणा व विधटित भूधारणा :-

एकत्रित शेत जमीनीवर विकासात्मक कामे करणे आर्थिक दृष्ट्या सोयीचे ठरते. याउलट महाराष्ट्रात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या महत्त्व असून केवळ १.६: शेतकऱ्यांची संख्या (१० हेक्टर हून अधिक) १९९०-९१ साली नोंदविल्या गेली. या कारणाने लाभदायी शासकीय योजना मोठ्या शेती क्षेत्रावर राबविणे जितक्या सोयीचे जाते. तेवढ्याच अडचणीचे ते अल्प क्षेत्रफळावर राबविण्यास होते. या कारणाने जागतिक स्तरावरील सुधारणा योजना या राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर फेल ठरल्या.

२) विधाने :-

उत्पादनात व उत्पन्नात वाढीकरीता व कृषी उत्पन्नात सातत्य राखण्याकरीता विधानांची प्राप्ती हे अत्यंत महत्त्वाची व गुंतगुंतीची बाब होय. खात्रीलायक उत्कृष्ट विधानांचे वितरण ज्याप्रमाणे किचकट आहे. त्याचप्रमाणे या विधानांचे उत्पादनही किचकट बाब आहे. दुर्दैवाने उत्कृष्ट प्रतीचे विधाने शेतकऱ्यांसाठी आवाक्याबाहेर असते. विशेषतः अल्पभूधारक शेतकरी कमतरता असलेल्या विधानांमध्ये वाढल्या किमतीमुळे खरेदीस मुकतात.

Dr. Ambedkar Collarage of
Social Work, Wardha

३) खते व उर्वरक :-

कृषीक्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळे वर्धातून दोन किंवा तीन पिके घेण्याइतक्या प्रगती आज कृषीक्षेत्रात झालेली आहे. पण त्या प्रमाणात खते व उर्वरकांचे उपलब्धता आजपर्यंत देशात तसे महाराष्ट्र राज्यात नसल्याकारणाने शेती उत्पन्नात व प्रतीत घट दिवून येते.

४) पांडवलाची कमी उपलब्धता :-

शेतीकरीता लागणारा वित्त पुढाळा शासनातर्फे तथा शासकीय संस्थातर्फे मिळविण्यात अनेक अडचणी असल्याकारणाने तसेच अशासकीय व अवैध वित्त पुढाळा सहजरीत्या उपलब्ध असल्याकारणाने शेतकी उत्पन्नाचा मोठा वाटा हा व्याजाची परतफेड करण्यात जातो. परिणामी शेतकऱ्यांचा लाभ हा घटत्या प्रमाणात दिवून येतो. १९५०-५१ साली ६८.६: वित्त पुढाळा हा अशासकीय मार्गाने कृषी क्षेत्रात दाखल झाला होता.

५) अपुरी साठवणुकांची व्यवस्था :-

ग्रामीण क्षेत्रात साठवणुकीच्या व्यवस्थेचा अभाव अपुरा असतो. यामुळे शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन तत्सरेते विकाने लागते. त्यामुळे त्यांना भविष्यात वाढणाऱ्या किमतीचा फायदा घेता येत नाही.

६) कृषी बाजारपेठ :-

ग्रामीण स्तरावर बाजारपेठेची उपलब्धता नसल्याकारणाने शेतकऱ्यांना आपले उत्पादन दूरवर असलेल्या बाजारपेठेमध्ये विशेषतः शहरांमध्ये न्यावे लागते. यादिकाणी व्यापाराद्वारे व बाजारपेठेची संबंधित इतर तत्वांद्वारे एकत्रित रित्या संघटित होवून शेतकऱ्यांची लूट घडवून आणतात. व शासकीय यंत्रणेला नमवितात यामुळे नुकसान मात्र उत्पादक शेतकऱ्यांचे होते.

७) शेतीचे तांतीकीकरण :-

उत्पादन खर्चात घट आणण्याकरीता शेतीचे मोठ्या प्रमाणात व मोठ्या यंत्रांद्वारे तांतीकीकरण करणे अतिशय कमी खर्चाचे पडते. परंतु देशात व राज्यात शेतकी घाणा अल्प तरेचे तुकड्यांमध्ये विखुरली असल्यामुळे नांगणी, पेरणी, पाणी व्यवस्था, वाहतूक व्यवस्था इ. अनेक कामे करणे कठीण पडते. शेतकी तुकड्यांची संख्या जास्त असल्याकारणाने यंत्रांची संख्या जास्त जाणेल. परिणामी उत्पादन खर्चात वाढ होवून नफ्याची मात्रा कमी होते.

८) शेतकी जल पुरवठा :-

चिन देशांतर्गत भारत हे दुसऱ्या क्रमांकाचे ओलीत कृषी क्षेत्र असले तरीही केवळ १५३ पिके ओलीत क्षेत्राखाली येतात. पाणी साठवणुकीची व्यवस्था राज्यात अपुरी असल्याकारणे शेतीकरीता पाणी पुरवठा देखील मर्यादीत आहे. व नैसर्गिक शेतीचे पिके वारंवार सहन करावे लागतात.

९) जमीनीची घूष :-

वाटळे, पूर, इत्यादी कारणांनी जमीनीच्या प्रती झालेले नुकसान वारंवार त्या कारणांने भरपाई करून निघत नसल्याकारणे शेतीची मुळ उत्पादन क्षमता मिळविता येत नाही.

१०) अपुरी वाहतुक व्यवस्था :-

ग्रामीण क्षेत्रात वाहतुक व्यवस्थेबद्दल नेहमीच उदासिनता आढळून येते. मोठ्या आकाराची वाहतुक करण्यास पूक असे रस्ते ग्रामीण क्षेत्रापर्यंत उपलब्ध नसल्या कारणाने छोट्या वाहनांनी शेतकऱ्यांना एकाच मालाची वारंवार करावी लागली कारणाने वाहतुक खर्चात गुणकारित्या वाढ होते या कारणास्तव शेतीतील नफा कमी होतो. इत्यादी अनेक समस्यांमुळे कृषी क्षेत्रात उदासिनता दिसून येते. या क्षेत्रात शासनाने स्वतःहा लक्ष घालून, स्वतःहा तंत्रज्ञान राबवून, स्वतःहा गुंतवणुक करून जगातील इतर प्रगत देशांप्रमाणे हे क्षेत्र शासकीय केल्यास या क्षेत्रातील फसवणुक बंद होवून देशाची प्रगती शक्य आहे.

संदर्भ :

- पिसे किशन ; शेतकऱ्यांच्या समस्या.
- डॉ. विजय कविमंडन : कृषी अर्थशास्त्र
- www.maharashtra.gov.in
- Agricultural problems of India by Puja Mandar.
- www.krishi.maharashtra.gov.in/1239/state/level

PRINCIPAL
Dr. Anil Kumar
Social Science, Vidya

भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था

■ डॉ. एच. पू. पेटकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक विषयांवर प्रकाश टाकला आहे. ते घटनाकार, अर्थतज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटू, वक्ते, कामगार नेते, तत्त्वज्ञ होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेविषयी आपली अभ्यासपूर्ण भूमिका विषद केली. त्यांच्या मते शेती व्यवसाय हा मानवी जीवनामध्ये सर्वात महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. तो प्राथमिक व सर्वात असा प्राचिन व्यवसाय आहे. मानवाला जगण्याकरिता ज्या ज्या घटकांची गरज आहे त्या प्राथमिक गरजांची पूर्ती या व्यवसायामधून करण्यात येते. यासोबतच शेतीशी संबंधित पुरक व्यवसाय उदा. दुग्धव्यवसाय, मासेमारी, शिकार, खनिज प्राप्ती करून मानव आपल्या भौतिक गरजांची पूर्तता करित असतो. म्हणून हे ही घटक त्याच्या जगण्यासाठी साधने ठरतात. मानवाला आवश्यक असणाऱ्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता उदा. अन्नधान्याचे उत्पादन शेती व्यवसायामधूनच करण्यात येते. त्यामुळे शेती व्यवसाय हा सर्वात महत्त्वाचा उद्योग असल्याचे आपले मत 'स्मॉल होल्डिंग इन इंडिया' या निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

भारतामध्ये आजमितीस शेतकऱ्यांचे असंख्य प्रश्न उभे राहिलेले दिसतात. त्यामुळे विशेषतः विदर्भात अनेक शेतकरी आत्महत्या करतात दिसत आहे. त्यावर उपाय म्हणून शासनव्यवस्था वेगवेगळ्या उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यावैकी कर्जाबाजारीपणा ही फार मोठी समस्या आहे. त्यावर उपाय म्हणून शासन कर्जापकी करतो परंतु आजपर्यंत झालेल्या कर्जापकीचा विचार करता हा तात्पुरता उपाय वाटतो म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, शेती व्यवसाय हा उद्योग म्हणून जोपर्यंत आपण त्याच्याकडे बघत नाही तोपर्यंत शेती संबंधित प्रश्न सुटणार नाहीत व शेती उद्योग शेतकऱ्याला पावडणार नाही. हा उद्योग मानवाला अन्नपुरवठा करणारा एकमेव उद्योग असल्यामुळे त्याच्याकडे अन्नउत्पादन उद्योग म्हणून बघितले पाहिजे व

• समाजशास्त्र विभाग प्रमुख कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, विखलदरा वि. अमरावती

FARMERS IN INDIA : CONCERNS AND SOLUTIONS

By

DR. RAJSHREE MESHARAM

DR. R. R. SOMKUWAR

DR. PRANALI PATIL

Editor in Chief

COLLEGE OF SOCIAL WORK, KAMPTEE

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee, Nagpur

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:

College of Social Work, Kamptee

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee

Phone : (O) 07109282759

Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :

Sivali Publications

25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,

NAGPUR-440027

Email: shashibhowate@gmail.com

(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7

©2018, Editor in Chief

Composing:

Sivali Graphic Nagpur

(M):09881712149

Printing:

Vansh Creation, Nagpur

Price: Rs. 700/-

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:

College of Social Work, Kamptee
Old Court Building, Lala Oli, Kamptee
Phone : (O) 07109282759
Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :

Sivali Publications
25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,
NAGPUR-440027
Email: shashibhowate@gmail.com
(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7

©2018, Editor in Chief

Composing:

Sivali Graphic Nagpur
(M):09881712149

Printing:

Vansh Creation, Nagpur

Price: Rs. 700/-

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, stored in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent errors. In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

FARMERS IN INDIA : CONCERNS AND SOLUTIONS

By

DR. RAJSHREE MESHARAM

DR. R. R. SOMKUWAR

DR. PRANALI PATIL

Editor in Chief

COLLEGE OF SOCIAL WORK, KAMPTEE

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee, Nagpur

INDEX

1	Farmers in India	Dr. Pranali K. Patil	1
2	Promoting Indian Agriculture and Resolving Problems Through Social Work Intervention	Dr. R. R. Somkuwar	14
3	Crucial Issues of Indian Farmers: In Quest of Solutions	Dr. Vijay J. Shingnapure	21
4	Status of Widows of the Farmers Who Have Committed Suicide in India	Priyal K. Patil	26
5	Understanding Outcome and Status of Agriculture Policy	Nishant Mate	35
6	Organic Farming in India: Challenges and Prospects	Dr. R. M. Patel Dr. Mohan C. Patel	42
7	Farmers Suicide in India: A Myth or Reality	Dr. J. R. Mahanty Dr. M.N. Parmar	50
8	Farmers Suicide and its Impact	Dr. Pravin L. Wankhede	56
9	Climate Change and Agriculture in Gujarat: Challenges, Prospects and Suggestions	N. D. Vasava M. N. Parmar	61
10	Marginal Farmers in Vidharbha Region: Opportunities & Challenges	Dr. Vinay V. Dhongle	66
11	Historical Inputs From Five Year Plans on Agricultural Sector	Dr. Vandana M. Ingle	73
12	Sustainable Development a Solution for Farmer's Suicide	Madhavi Peddada	79
13	Agrarian Crises and Challenges	Dr. Rajeev P. Chauhan	86
14	Agricultural Policy and its Impact on Pardhi Farmers	Abhay R. Shende	94
15	Agrarian Crises, and the Challenges with Health	Sonali R. Khandekar	102
16	Psycho-Social Aspect of Farmers Suicide Widows and Social Work Intervention	Dr. Seema Lobo	113
17	Gender inequality in Agriculture Sector in Maharashtra	M. M. Meshram	118
18	Farmers Suicide: Reasons and Remedies	Ranjana H. Ade	125
19	Problems of Farmers in an Agrarian Economy	Sulok B. Raghuwanshi	130
20	Farmers in India. Concerns and Solutions	Ratndip B. Gangale	137
21	Farmer Suicide in India	Harshna R. Sonkusare	145
22	Government Programme: Digital Empowerment of Farmers	Kalpana S. Mukunde	150

V S B N !

 PRINCIPAL I/c.
 Dr. Ambedkar College of
 Social Work, Wardna

23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिंचडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश डोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
✓ 43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ललीता ई. पूनव्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंट्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

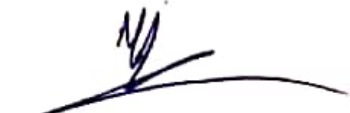
53	भारतातील शेतकऱ्यांच्या विकासात्मक अडथडे व उपाय योजना	प्रशांत एन. शंभरकर	352
54	शेतकरी विकासामध्ये एकात्मिक पाणलोट विकास व्यवस्थापन	डॉ. लोकेश बी. नदेश्वर	361
55	आत्महत्याप्रस्त शेतकऱ्यांच्या विघवांच्या समस्या	स्वाती एम. उगेमुगे	372
56	आधुनिक काळातील भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेचा इतिहास	डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे	380
57	आत्महत्याप्रस्त शेतकऱ्यांच्या विघवांची स्थिती	कु. उमा सु. खडसे	384
58	भारतीय कृषीपुढील प्रमुख समस्या आणि उपाय	मुरलीधर एस. नाकाडे	391
59	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: पाणी व्यवस्थापन	सुहास उ. वाघमारे	397
60	शेती संदर्भात शासनाची धोरणे	के. व्ही. निंबार्ते	402
61	महात्मा जोतीबा फुलेंचा शेतकऱ्यांचा असुड आणि शेतकऱ्यांची आजची स्थिती	सतिशकुमार घ. धवड	408
62	भारतीय कृषी उद्योगावरील परिणाम व समस्या	डॉ. साधना वि. मोंदेकर	413
63	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शेतकरी चळवळी	डॉ. अरविंद बा. घोंगडे	418
64	भारतीय शेतीची कामगिरी आणि सद्यस्थिती एक दृष्टीक्षेप	डॉ. होमराज टी. राठोड	425
65	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - सामाजिक व आर्थिक प्रश्न	डॉ. माधुरी एच. झाडे	431
66	आत्महत्याप्रस्त शेतकऱ्यांची कौटूंबाची व सामाजिक स्थिती : समाजकार्य हस्तक्षेप	राहुल जी. गोंडाणे	440
67	वर्तमान काळातील शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय	विद्या के. भैसारे	448
68	भारतीय शेती - आव्हाने व उपाय योजना	डॉ. जयमाला लाडे	453
69	गोसीखुर्द प्रकल्प प्रभावीत शेतकऱ्यांचे प्रश्न	डॉ. अजय के. मेश्राम	463
70	शेतकरी आत्महत्या चिंतन	बळीराम मा. भांगे	467
71	ग्रामीण भारतातील शेती : ग्रामगीता	डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	472
72	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कारणे व उपाय योजना	डॉ. सूनिता भोईकर	477
73	डिजिटल इंडिया आणि शेतकरी	चंदु आर पाटील	484
74	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे आणि उपाय	बाळकृष्ण का. रामटेके	489
75	शेतकरी आत्महत्या : योग व प्राणायाम एक माध्यम	कुमुद व्ही. चारमोडे	495
76	भारतीय शेती - इतिहास, झालेले परिवर्तन आणि काळाची गरज	सचिन त्रिं. हुंगे	503
77	भारतीय शेती अवस्था आणि समस्या	आर. बी. बुरीले	508
78	महाराष्ट्र शासनाचे कृषीसंबंधीत धोरण : उपाययोजना	संगिता टी. पाठराबे	512
79	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : व्यावसायिक समाजकार्यसमोरील आव्हान	डॉ. नलिनी एम. भगत	519

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College
Social Work, Wardna

80	शेतकरी आत्महत्या: कारणमिमांसा	वैशाली एस पाटील	525
81	भारतीय शेती आणि समस्या	सुधाकर माटे	529
82	शेतकरी आत्महत्या उपाययोजना	रागिणी मोटधरे	537
83	शेतकरी आत्महत्या व उपाय योजना	डॉ. रविंद्र आर. सहारे	541
84	भारतातील शेतकरी आत्महत्यांची कारणमिमांसा व उपाय	डॉ. रंजना एस लांजेवार	547
85	भारतीय शेतीच्या समस्या व उपाय	डॉ. नरेश एस. कोलते	553
86	कृषी संकटे आणि आव्हाने	Dr. Iliyas. G. Beparl	556
87	महाराष्ट्राची कृषी परिस्थिती व उपाय	के. आर. पोटदुखे	562
88	शेतकऱ्यांच्या समस्या, कारणे आणि उपाय	डॉ. संतोष मेंढेकर	566
89	शेतकऱ्यांचे आंदोलन व मूल्यमापन	कमलेश मानकर	570
90	शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यात शेतकरी चळवळीचे योगदान	विशाखा के. मानकर	579
91	भारतीय शेतीची सद्यस्थिती व समस्या	डॉ. मनोज श्री. पवार	583
92	भारतीय शेती : समस्या आणि उपाय	अंकोश भा. चवरे	587
93	शेतकरी समस्या : आता चर्चा नको उपाय हवेत	दिव्या तु. कोरडे रिया गी. सहारे करण देशमुख	594
94	भारत : खरचं कृषीप्रधान ?	जयेश अ. पाटील धनश्री अ. ठाकरे करण देशमुख	599
95	शेतकऱ्यांन पुढील प्रश्न व उपाय	डॉ. राजेंद्र या. बारसागडे	602
96	भारतीय शेती क्षेत्रामधील सिंचनाची आवश्यकता व उपाययोजना	डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर	608
97	आत्महत्या प्रतिबंध : उपाय	विलास वि. धबाले	615
98	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि शेतकरी आत्महत्या	राजु दि. भोंगाडे	619
99	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक वास्तविकता	डॉ. धनराज चौखुंडे	628
100	शेतीतील जोखीमीचे व्यवस्थापन काळाची गरज	डॉ. वर्षा गगणे	634
101	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ. कैलाश फुलमाळी	642
102	आत्महत्याग्रस्त शेतकरी विधवाच्या कौटुंबिक समस्या	लता म. गभने डॉ. शुभांगी कि. डांगे	651
103	शेतकरी जीवनाची व्यथा : एक आकलन	डॉ. अनिल बोपने	660
104	वैदर्भिय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व प्रमाण	प्रमोद ह. पौनिकर	664
105	शेतकऱ्यांची दशा आणि दिशा	डॉ. सतिश फोपसे	669
106	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या- एक आढावा	डॉ. मंगला कडवे	676
107	ग्रामिण अर्धव्यवस्था	धनंजय इंगोले	680
108	कालसुसंगत सर्वर्धित शेतीचे सगुणा राईस टेक्निक	विजय एम. घुबळे	688
109	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना जबाबदार घटक	सिध्दार्थ बी.टेंभूर्णे	694

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

110	विदर्भातील शेतकरी व त्यांच्यापुढील आव्हाने व उपाय	विकास एन. अड्याळकर	698
111	शेतकऱ्यांसाठी शासनाचे धोरण योजना	तक्षशिला मोटघरे	704
112	भारतातील शेतकरी : समस्या आणि उपाय	डॉ. साधना डी. वाघाडे	709
113	शेतकऱ्यांची आत्महत्या : एक ज्वलंत समस्या	डॉ. अतुल म. महाजन	717
114	भारतीय ग्रामीण विकासात शेतीची स्थिती	राजू के. पाटे	723
115	बिटी कपाशीवर गुलाबी बोंडअळीचा प्रादुर्भाव- कारणे व उपाय	रुपाली रा. देशमुख	728
116	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाययोजना	डॉ. प्रविण के. कोहळे	730
117	महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी कर्जमाफी व शेतकऱ्यांची स्थिती	मनोज चं. कोवे किरणकुमार मनुरे	735
118	बझारपुर इंडस्ट्रीयल लिमिटेडच्या प्रदुषणाचा शेतीवर परिणाम	सागर वि. नागोसे किरणकुमार मनुरे	746
119	विदर्भातील शेती आणि उत्पादने	क्रांती नं. मुनेश्वर	752
120	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या शेतकरी समुदायावर झालेला प्रभाव व शासकीय धोरण	डॉ. सरला धाबेकर (रणदिवे)	758
121	भारतीय शेतीपुढील आव्हाने	रोशन तु. गजबे	764
122	किसानोंकी प्रमुख कृषि योजनाएँ	ज्योती नाकतोडे	767
123	किसान आत्महत्या विश्लेषण	नंदकिशोर भगत	773
124	कृषि संकट व प्रवासन	संजीव कुमार	777
125	राष्ट्रीय किसान निती एवं आवश्यकताएँ	डॉ. अशोक रा. सलामे	783
126	किसानों की आत्महत्या : समस्या और समाधान	जयंत म. थूल	789
127	परियोजना पिडीत भुधारक व पुर्नवास और पुर्नस्थापना निती	डॉ. राजश्री मेश्राम ओमप्रकाश डी. कश्यप	797
128	देश के किसानों की ज्वलंत समस्याएँ और आत्महत्या	पौर्णिमा ह. रहांगडाले	803
129	The Plight of Widows of Farmers in India	Dipratna Raut	807
130	Prevalence and Reasons of Farmers Suicides	Prashant K. Jambhule	814
131	Development of Agricultural in India	Dr. Vijay R. Bhangre	819
132	Farmers' Suicide in Vidarbha Region: A Myth	Dr. Kalpana Jamgade	823
133	Exploring Livelihood in Distressed Vidarbha, India	Dr. Vijaykumar Tupe	830
134	Indian Agriculture Performance and Problem	Dr. Ajay Kumar S. Mohobansi	837
135	Indian Farmers : Issues and Solutions	Mukul Zade, Mayur Misalkar Pranay Chaudhari Karan Deshmukh	841
136	Farmer's Issues and Solution	Pratiksha Makasare Harsh Mandhani Karan Deshmukh	847

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना

■ डॉ. आनंद प्रकाश

७५% भारतीय जनता शेतीवर आधारित आहे. हरिक्रांतीनंतर देशाला अन्नधान्याबाबत स्वयंपूर्ण केले. तरीही शेकडो लोक उपासमारिने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहे. ह्या कृत्रिम नर हत्याच होय. येथील उद्योगपती अरबो कोटींची लूट करतात, देशाला फसवतात, नादार करून ओरड होत नाही, भाववाद होण्याची, शेअरमार्केट कमी होण्याची अर्थ तिजोरीवर बोजा होण्याची भाषा सरकार करित नाही. पण शेतीधोरणाचा विचार सरकारी तिजोरी वर भार येत आहे असे सांगितले जाते. महागाई वाढणार हे जाते. याचाच अर्थ शेतकरी कधीही सरकारसाठी महत्वाचा नव्हता. दिसते. जे शेतकरी जीवंत आहे कारण मरता येत नाही म्हणून. जीवंत आणून चांगले आहेत असे नव्हे. ज्यांनी आत्महत्या केल्यात त्यांच्या कुटुंबाची आहे हे घरात जाऊन सरकारने व उद्योजकांनी बघावे त्यानंतरच ते माणसे किड्यांचे जीवन जगतात हे ठरवावे. आज समृद्धी महामार्ग तयार होत शेतकऱ्यांच्या समृद्धीचा विचार मात्र होतच नाही. हे लोक व शासनाच्या हीच संवेदनशिलता या लेखाच्या माध्यमातून निर्माण करण्याचा प्रयत्न

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. या देशाचा व्यवसाय प्रामुख्याने देशातील जास्तीत जास्त जनता ग्रामीण भागात राहात. प्रामुख्याने व्यवसाय व रोजगार करून स्वतःचा व कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात. आर्थिक विकासाचा कणा हा कृषीच आहे.

भारताच्या एकूण रोजगाराच्या ५८% रोजगार शेतीतून अजूनही दारिद्र्य रेषेखालील ७५% जनता आपला उदरनिर्वाह भारतात कर्ज आणि मालमत्ता यांचे प्रमाण शेतकऱ्यांच्या वाढत आहे. शेती खेरीज इतर कामासाठी त्याला कर्ज मिळत नाही आणि

■ सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warde

नववी	१९९७-२००२	८५९२००	४२४६२
दहावी	२००२-२००७	३९८८९०	२२६६८

वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट लक्षात येईल की, कृषीच्या तरतूदी (अर्थ संकल्पात) तरतूद किती खाली आली. (बोकरे दिवाकर २००८, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सी, मुंबई यांनी सुध्दा आपल्या मान्य केले आहे. (इ बीड पृ. १३३)

भारतातील कापूस उत्पादकांची सबसीडी बंद करण्यात आली चालू आहे. आस्ट्रेलिया मध्येही ती चालू आहे. तसेच शेतीकरिता कर्ज प्रमाणात होत नाही. आधुनिक शेतीमुळे शेतकरी कर्जाच्या बोझातच राहतो. राष्ट्रीय बँकांनी वलीष्ट केलेली प्रक्रिया व शेतकऱ्यांची नादारीपण कर्ज उचलता येत नाही. पर्यायी खाजगी (सावकारी) कर्जे, मोठ्या प्रमाणात त्यातही विना परवानाधारक सावकारांची कर्जे यामुळेही बरेच शेतकऱ्यांना झाली नाही. यामध्ये आणखी एक थरारक सत्य हे की, भारतात एक शेतकऱ्यांपैकी १३.९% कर्ज हे सावकारी दरमहा ४ ते ५% व्याजाने व्याजकर ४८ ते ६०% यामुळे शेतकरी हा पूर्णतः सावकारी पाशात मानसीकदृष्ट्या खच्चीकरण सुरु झाले.

अशा शेतकऱ्याचे कर्जाचे प्रमाण आंध्रप्रदेश ८२%, तामिलनाडू पंजाब ६५.३% (भारतीय किसान महासंघ)

शेतकऱ्यांच्या न्हासाला आपसी महत्वाची कारणीभूत बाब म्हणजे अन्य उत्पादनाला योग्य भाव न देणे. कापसाला त्याच्या लागवड खर्चाला २५% कमी भाव मिळतो. कारण किमान भाव १५% महागाई अथवा निर्धारित केला जातो. ही बाब टी हक्क यांनी सुध्दा मान्य केली आहे. (२०१३, पृ. २४७)

भारत सरकारने १९९१ पासून डब्ल्यू टी.ओ. WTO धोरण आणले खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या स्थितीतील घसरण सुरु झाली. यात शेतकऱ्यांना उत्पादनाचे गणित जमले नाही, कर्जबाजारीपणा, जमिनीचे तुकडे, सिंचनाचा पुरक व्यवसायाचा न्हास, नगदी पिकाची ओढ, निसर्गाचा असमतोलपणा व व्यापारीकडून शोषण ३० पध्दतीमुळे शेतकरी रसातळाला पोहचला (द्वंद्व २००३). १९७२ मध्ये कापसाला प्रतिकिटल सोन्याचा (रु.२००) भाव होता कापूस व सोन्याचा भाव यात ६ ते ७ पट फरक आहे. १९९७ मध्ये कापसाचा

Dr. Ambedkar College of Social Work, Warde

नववी	१९९७-२००२	८५९२००	४२४६२
दहावी	२००२-२००७	३१८८९०	२२६६८

वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट लक्षात येईल की, कृषीच्या तरतूदी (अर्थ संकल्पात) तरतूद किती खाली आली. (बोकरे दिवाकर २००८, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सी, मुंबई यांनी सुध्दा आपल्या मान्य केले आहे. (इ बीड पृ. १३३)

भारतातील कापूस उत्पादकांची सबसीडी बंद करण्यात आली चालू आहे. आस्ट्रेलिया मध्येही ती चालू आहे. तसेच शेतीकरिता कर्जपूर्वक प्रमाणात होत नाही. आधुनिक शेतीमुळे शेतकरी कर्जाच्या बोझातच राहतो. राष्ट्रीय बँकांनी क्लीष्ट केलेली प्रक्रिया व शेतकऱ्यांची नादारीपण कर्ज उचलता येत नाही. पर्यायी खाजगी (सावकारी) कर्जे, मोठ्या प्रमाणात त्यातही विना परवानाधारक सावकारांची कर्जे यामुळेही बरेच शेतकऱ्यांना झाली नाही. यामध्ये आणखी एक थरारक सत्य हे की, भारतात शेतकऱ्यांपैकी १३.९% कर्ज हे सावकारी दरमहा ४ ते ५% व्याजाने व्याजकर ४८ ते ६०% यामुळे शेतकरी हा पूर्णतः सावकारी पाशात मानसीकदृष्ट्या खच्चीकरण सुरु झाले.

अशा शेतकऱ्यांचे कर्जाचे प्रमाण आंध्रप्रदेश ८२%, तामिलनाडू पंजाब ६५.३% (भारतीय किसान महासंघ)

शेतकऱ्यांच्या न्हासाला आपसी महत्वाची कारणीभूत बाब म्हणजे अन्य उत्पादनाला योग्य भाव न देणे. कापसाला त्याच्या लागवड खर्चात २५% कमी भाव मिळतो. कारण किमान भाव १५% महागाई अधर निर्धारित केला जातो. ही बाब टी हक्क यांनी सुध्दा मान्य केली (२०१३, पृ. २४७)

भारत सरकारने १९९१ पासून डब्ल्यू टी.ओ. WTO धोरण खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या स्थितीतील घसरण सुरु झाली. यात शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाचे गणित जमले नाही, कर्जबाजारीपणा, जमिनीचे तुकडे, सिंचन पुरक व्यवसायाचा न्हास, नगदी पिकाची ओढ, निसर्गाचा असमतोलपणा व व्यापारीकडून शोषण ३० पध्दतीमुळे शेतकरी रसातळाला पोहचला (२००३). १९७२ मध्ये कापसाला प्रतिक्विटल सोन्याचा (रु.२००) कापूस व सोन्याचा भाव यात ६ ते ७ पट फरक आहे. १९९७ मध्ये

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

२००४ पर्यंत १७०० वर आला. याच कारणामुळे आंध्रप्रदेशमध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा झाल्या. महाराष्ट्रात एक अधिकार योजनेमुळे आधार होता. पण ६५००. बॅंकेचा बँक बंद झाले व आत्महत्येचे प्रमाण वाढले. केरळ, तामिलनाडू मध्ये ही आत्महत्येची शेतकरी आत्महत्या करू लागला. (जावंधिया विजय २००६, ३१)

आत्महत्येचे वर्तमान स्वरूप :

वर्तमान स्थितीत आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. दर दिवसाला सरासरी ४२ आत्महत्या घडतात. यामध्ये महाराष्ट्र दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. उत्तरप्रदेश सर्वाधिक आत्महत्या असूनही आत्महत्यांचे प्रमाण २.६% आहे. (नॅशनल क्राईम रेकार्ड). आर.बी.ने गोळा केलेल्या माहितीनुसार महाराष्ट्रात कर्जबाजारी शेतकऱ्यांचे सर्वाधिक म्हणजे ४४५३ आहे. केरळ मध्ये वर्षभरात १५०० हून अधिक आत्महत्या होते.

विदर्भामध्येही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. सद्या महाराष्ट्रात विदर्भ आत्महत्येमध्ये प्रथम स्थानी आहे. देशोन्नती वर्तमान पत्रानुसार २००७ पर्यंतचा आकडा विदर्भात २७७४ होता. दै. लोकमत नुसार हाच आकडा २००७ पर्यंत ३६१६ होता.

वर्ष २००१ ते २००७ चे विवरण खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	२००१	२००२	२००३	२००४	२००५	२००६	२००७	एकूण
आत्महत्या संख्या	३७८	३९२	३९६	४९४	४६८	४८६	१००१	३६१६

(स्रोत : लोकमत १८ नोव्हें. २००७)

२००७ या एका वर्षात विदर्भात एकूण १२१२ आत्महत्या झाल्या. या आत्महत्येत अमरावती १९१, यवतमाळ ३१३, वर्धा १०७, चंद्रपूर ५१, गडचिरोली १५, नागपूर ४४, गोंदिया ४५, भंडारा ३५, अकोला ९८, वाशिम १५८ व बुलढाण्यामध्ये १४८ आत्महत्या झाल्या होत्या (दै. लोकमत नोव्हें. २००७)

२००६ मध्ये माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी शेतकऱ्यांना मदत किंवा आधार म्हणून ते जेव्हा वर्धा जिल्ह्यातील वायफड या गावाला आले तेव्हा शेतकरी पॅकेजची घोषणा केली. २००६ पासून शेतकरी पॅकेजद्वारे (११० बिलियन रुपये) विदर्भासाठी लागू करून अंमलबजावणी सुरु झाली. (पाटील चंद्र, २०१३, पृ. २८२) त्याही नंतर शेतकरी आत्महत्येचे सत्र विदर्भात चालूच राहिले. २००७ नंतर शेतकरी आत्महत्येची संख्या खालील प्रमाणे.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

२००७	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२
१२४६	१२६८	९१६	७४८	९१८	९९६

(पाटील चंद्र : फार्मर्स सुसाईड २०१३)

अध्ययनाचे उद्देश :

- वास्तविक पाहता २००७ नंतर शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत
- कर्जमाफी व काही सहाय्य करण्यात आले. तरीही शेतकऱ्यांचे सुरुच का?
- शासकीय धोरणाच्या अंमलबजावणीत काही दोष होते का?
- आर्थिक सहाय्य हीच फक्त रोगाची औषध नाही मुख्य उपाययोजना नाही?
- शेतकऱ्यांचाच मुळात दोष आहे व आर्थिक लाभासाठी हे उपाययोजना?
- तसेच आत्महत्या झाल्यानंतर त्यांच्या कुटुंबाची अवस्था काय?

हे प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहतच नाही तर त्याची उत्तरे काय? वाटू लागली आहे. कारण कुटुंबाचा मुख्य कणा गेल्यावर तो कुटुंब नाही. प्रचंड मानसिक, आर्थिक व सामाजिक कलंकाच्या बोझाला तोंड देण्यासाठी त्यामुळे एकाच कुटुंबात २, ३, ते ४ आत्महत्या झाल्याच्या घटना जिल्ह्यात झालेल्या आहेत. ह्या दुहेरी कृत्रीम संकटाची पूर्णतः पूर्णतः पूर्णतः पूर्णतः झाले आहे.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध अभ्यास हा वर्धा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचे कुटुंबांचे ह्यावर प्रकाश टाकणारा आहे. वर्धा जिल्हा हा एकूण ६००० चौ. कि. मी. असून जवळपास १३ लाख लोकसंख्या व ८ तालुक्यात समाविष्ट आहे. एकूण जवळपास ८१.१३% लोकसंख्या ही शेती व शेतीविषयक आहे.

जिल्ह्याची ९१% शेती निसर्गावर अवलंबून आहे (कोरडवाटू) ही विदर्भातील दोन जिल्हे महाराष्ट्रात शेतकरी आत्महत्येच्या अंदाज असून २०१७ पर्यंत वर्धा जिल्ह्यात ३५९ आत्महत्या झाल्या आहेत. (कार्या. वर्धा) या एकूण ३५९ आत्महत्यांपैकी १०० पात्र कुटुंबांचे अध्ययनात करण्यात आला आहे.

PRINCIPAL i/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

वर्धा जिल्ह्यातील आत्महत्या

वर्ष	शेतकरी आत्महत्या संख्या
२०१४	२८
२०१५	१६४
२०१६	१५७
२०१७	१०

(स्रोत : जिल्हाधिकारी कार्यालय, वर्धा)

साहित्य परिक्षण :

सन २००१ नंतर विशेषता शेतकऱ्यांच्या आत्महत्ये संदर्भात भारतात सरकारी, न्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था, विविध अभ्यास समित्या व संशोधन केंद्राद्वारे अभ्यास होत आहे. या संदर्भात १९९० च्या दशकात 'द हिन्दू' या वर्तमानपत्राचे संपादक पी. साईनाथ यांनी भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येविषयी लिखाण केले. त्यात कर्ज, बाजारभाव व रासायनिक खतांचा ज्यादा वापर व सरकारी धोरण ह्या बाबी कारणीभूत धरल्यात. राष्ट्रीय गुन्हेगारी तपास संस्था भारत सरकारद्वारे १९९७-२००५ च्या काळात देशातील एकुण आत्महत्येमध्ये ६०% (१००००) शेतकरी. २००६ वर्षात १५२० आत्महत्यापैकी फक्त ५७७ अर्थात ४०% केसेस पात्र होत्या. कमी उत्पादन, कर्ज, मानसिक दडपण, खर्च जास्त इ. बाबी कारणीभूत सांगितल्या. "Performance Audit of Farmers Package" या अहवालात CAG भारत सरकार. सरकारचा मुळ उद्देश पूर्ण करण्यामध्ये पॅकेज अयशस्वी ठरले याचे मुळ कारण दोषपूर्ण अंमलबजावणी होय (घोडेस्वार देविदास) TISS मुंबई अभ्यासगट असे म्हणतो की (२००५). मोठे शेतकरी जास्त आत्महत्या करतात. बियाणांच्या खाजगी कंपन्याद्वारे शेतकऱ्यांची लूट होते. उत्पादनाच्या आधारभूत किंमती निश्चित नाही व व्यापाऱ्यांवर / बाजारपेठेवर नियंत्रण नसणे ह्या मुख्य बाबी आहेत.

इंदिरा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ रिसर्च अँड डेव्हलपमेन्ट च्या मते कापसाला कमी भाव मिळतात व कमी पावसामुळे उत्पन्न कमी होते हेच मुख्य कारण होय. तर डॉ. नरेंद्र जाधव, समितीच्या मते (२००६) असे म्हणतात की केंद्र सरकारने ३७५० कोटी रु व महाराष्ट्र सरकारने १०७५ कोटी रु दिले. त्यातून शाश्वत शेती, जीवनउन्नत कार्यक्रम, जलसिंचन पाणलोट, फळबागा, दुग्धव्यवसायातून वाढ व्हावी असे सांगितली. याशिवाय भारत सरकारने स्वामीनाथन, यशदा पुणे,

PRINCIPAL i/c.
Dr. Arvindkar College of
Social Work, Warana

- 1. जीव जगतात. कुटुंबात एक व्यक्ती मेला म्हणून पुढील मेले नाहीत असे नाही. एकाच कुटुंबात एकापेक्षा अधिक (महत्तम चार) आत्महत्या झाल्या आहेत. (यवतमाळ व वर्धा अहवाल, प्रत्यक्षपाहणी)
- 2. आत्महत्येनंतर सर्वात प्रथम कुटुंबासमोर आर्थिक संकट निर्माण झाले व दूसरे म्हणजे मानसिक आघात होय.
- 3. आजही सर्वच कुटुंबे मानसिक आघात (लज्जा, कमीपणा) व तणाव मानतात.
- 4. सर्व कुटुंबांना आर्थिक मदत मिळाली पण ७९% लोकांना पूर्ण रक्कम मिळाली नाही ४००००० ते ७५०००० रु. पर्यंत फक्त २५% लोकांनाच १००००० रु. पर्यंत मदत मिळाली.
- 5. शेती कशी कसावी ही सर्व लोकांसमोर मोठी समस्या झाली आहे.
- 6. आत्महत्येचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर जास्त होत आहे. शिक्षण बंद करावे लागत आहे. ह्याचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर प्रामुख्याने जास्त आहे. ५०% लोकांच्या मते नातेवाईक दूर गेले व संबंध ठेवीत नसल्याचे दिसते.
- 7. सर्वच आत्महत्या २ ते ०६ वर्षांच्या आतील आहेत व त्या १० एकर च्या हाती म्हणजेच मध्यम व लहान शेतकऱ्यांच्या आहे. बऱ्याच लोकांनी शेती करणे बंद केले आहेत. मजूरी करण्याचे प्रमाण वाढत आहेत. शेतीपेक्षा मजूरी चांगली असे लोकांना वाटते.
- 8. मुलावाळांचे शिक्षण व विवाह करणे तसेच शेती करणे ह्याच समस्या प्रामुख्याने आहेत.
- 9. विधवा महिलांना तर गुलामीचे जीवन, मुलांचा भार, सारच्या लोकांनी एकटे राडणे व जमीन व घराची मालकी न मिळणे इ. समस्या जास्त भेडसावत आहेत.
- 10. सर्वच उत्पादनांना अतिशय अल्प बाजारभाव मिळतो ही प्रमुख प्रकारची कमजोरी आहेत.
- 11. सरकार प्रयत्न कमी पडतात. कारण १५-२०% लोकांना विहीरी मिळाल्या पण नंतरपाप नाही, पाणी नाही, शेतीसाठी बैलजोडी, साहित्य अशा अनेक बाबी नुसते शेतकरी आजही त्रस्त आहे.
- 12. १५-२०% लोकांना घरकुल मिळाले अन्यथा सर्व लोक मातीकुड व गवताच्या घरात राहतात. सर्वच पात्र आत्महत्या ह्या कोरडवाहू, शेती करणाऱ्यांची आहे. सरकार कमी कुटुंबात दूध किंवा अन्य जोडधंदा दिसतो. ७०% लोकांना कुटुंबे मजूरी हा जोडधंदा करतात.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

डी.एस.गोयल अहवाल लक्षात घेवून उपाय योजना केल्यातरी आत्महत्या न होण्याचे सामान्य कारणे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. जमिनीचे लहान तुकड्यात रूपांतर.
२. निसर्गाचा आघात (वादळी पाऊस, अति पाऊस, कोरडा दुष्काळ व वाऱ्याचे)
३. कमी उत्पादन
४. नगदी पिकांच्या उत्पादनात वाढ व ह्याच शेतकऱ्यांची आत्महत्या
५. कमी बाजारभाव.
६. रासायनिक खतांच्या अतिरेक वापर व उत्पादनखर्च अधिक
७. बाजार / व्यापारी शोषण
८. कर्ज
९. सिंचन क्षेत्राचा अभाव (५-६%)

प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष :

१. बहूदा सर्वच ठोक छोटे कास्तकार असून ३५ ते ६० वर्ष या वयोगटात अधिक आहे.
२. सर्वाधिक आत्महत्याग्रस्त हिंदू जातीतील व त्यानंतर अनुसूचित जातीतील बहुतांश आत्महत्या फाशी लावून अथवा विष पिऊनच झाल्या आहेत.
३. सर्वच कास्तकारांवर कर्जाचा बोझा होता व ते कर्ज ६० हजार रुपये प्रमाणे ते ४ लाख पर्यंत असल्याचे दिसते.
४. बँकेचे कर्जा व्यतिरिक्त, खाजगी कर्ज परतफेडीची समस्या प्रमुख कारणे. नव्या ताण निर्माण करण्यास कारणीभूत आहे.
५. सततच्या नापिकीमुळे आर्थिक स्थितीत घसरण होणे, पुन्हा कर्ज घ्याव्यात यातून घरात ताणतणाव निर्माण होणे.
६. कुटुंबे लहान (५२%) संयुक्त कुटुंबे ४८% असली तरी कुटुंबात नसत नाही. कारण विभक्त कुटुंबात नचचवतजैलेजमउ नसते. त्यामुळे आधार राहिला नव्हता.
७. काही प्रकरणात आपण मेल्यानंतर कुटुंबाला काहीतरी मदत मिळेल. होती. ह्याचाच अर्थ असा की इतक्या खालच्या पातळीवर शेतकऱ्यांच्या पसरत आहे. येथेच उपाय शोधण्याची गरज आहे. म्हणूनच शेतकरी जावंधिया म्हणतात, जे शेतकरी जीवंत आहे ते चांगल्या स्थितीत मुळीच नाही ते मरू शकत नाही म्हणून जीवंत आहेत. (जावंधिया, विजय)
८. प्रत्येक कुटुंब आजही कर्जात आहेत. प्रचंड आर्थिक अडचणीत आहेत.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

उपाय योजना व शिफारशी :

१. विमा योजना नियमित नाही व सर्व लोक तिचा फायदा घेत नाहीत. दर वर्षीच पिकांचे अनाकस्ती रोगांमुळे नुकसान होते. यावर्षीच बॉडअळीमुळे ३०% पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांचे झाले आहे. कुठे कुठे ५०% पेक्षा जास्त व गारपीठी ने झाले.
२. सततची नापिकी ही पावसामुळे होते तेव्हा सिंचन क्षेत्र ६% शेतीच सिंचनाची आहे. त्यामुळे कालवे, तलाव, विजपंप अर्थात शेतकऱ्याला शेती पूर्णतः करता येईल असे विविध योजने, अनुदान पध्दतीने मिळाले पाहिजे.
३. सर्वात प्रथम शेतकरी स्वयंपूर्ण झाला पाहिजे त्यासाठी चांगले बियाने, खते स्वतः दरात मिळणे, गरजेचे आहे.
४. कुरण विकास, फळबाग, फुलबाग, मसाले पीक इ. साठी गट, बचतगट तसेच वैयक्तिक योजनेतून पूरक व्यवसाय आहे.
५. उत्तम बी, चांगला भाव, बाजार व्यवस्थेत शोषण बंदी जाईल अशी व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे त्याशिवाय येणार नाही.
६. विशिष्ट शैक्षणिक सवलत, प्रवेशासाठी राखीव जागा, प्रवेश व परीक्षा शुल्क माफ व वसतीगृहात प्रवेश
७. सर्व पिके सरकारने खरेदी करावे. एक अधिकार पिके सरकार खरेदी करीत नाहीत. नाफेडचे निकष कृषी उत्पादन समितीत उत्पादन नेत नाही चुकीचे धोरण
८. स्वामी नाथन आयोगाची अंमलबजावणी करणे, त्यांना सोबतच त्यांना आत्मनिर्भर करणे व शेतीला उद्योगाचा मान
९. प्रत्येक ग्रामपंचायतमध्ये समुपदेशक, मानसतंत्र, तसेच व नियमित वेतनावर नेमावा. त्यामुळे व्यक्ती, गट, मानसिक समुपदेशन, बळ, समाधान, शक्ती, आधार व
१०. त्यामुळे सामुदायिक विकास कार्याची गती वाढेल व आत्म

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardana

(Editor) : Farmer Suicide In Vidarbha: Agrarian
Publication, Nagpur.

आत्महत्या बळीराज्याच्या (२००९) आर.बी. प्रकाशन,

Editor: (2007) Prayas, Published By NVK Sansthan Min-
Affairs & Sport India

(२००८) - शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या डायमंड प्रकाशन, पुणे,

(२००५): शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व ग्रामीण कंत्राटीकरण

पत्रिका, मुंबई

(२००८) : शेतकरी आत्महत्या व कृषी क्षेत्रापुढील आव्हाने.

जिल्हा अधिकारी कार्यालय, वर्धा.

■ ■ ■ ■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

कृष्यांच्या आत्महत्या - सामाजिक व आर्थिक प्रश्न

■ डॉ. माधुरी एच. झाडे

कृषि क्षेत्र हा भारताचा पाया आहे. म्हणून प्रथम ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे, कृषि क्षेत्राचा विकास व्हावा म्हणून संपत्तीचे जतन करून तसेच प्रत्यक्ष ग्रामस्थांच्या हाताला काम साधावा तरच देशाचा विकास होईल व भारत एक बलशाली स्वातंत्र्यापूर्वी भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८५ टक्के जनता शेतकरी होती. शेती व शेतीशी निगडित व्यवसाय करित होती. शेतीला असेल तर खेडे स्वयंपूर्ण करणे गरजेचे आहे. म्हणून 'खेड्याकडे चला' हा नारा दिला होता. १९४७ साली महात्मा गांधी 'रिजल्व्ह कॉन्फरन्स' पुढे भाषण देतांना म्हणाले जे दिल्लीचे दर्शन नव्हे, तुम्हाला खराखुरा भारत पहावयाचा असेल तर खेडे जावे लागेल. भारताचे खरे स्वरूप खेड्यात आहे. खेड्याचा जोपर्यंत विकास होत नाही तोपर्यंत नव्या भारताचा जन्म होणार नाही किंवा भारताची प्रगती होऊ शकणार नाही.

आर्थिक नियोजनाच्या प्रक्रियेला १९५१ मध्ये सुरुवात झाली. ग्रामीण क्षेत्रात कार्यक्रमांतर्गत ह्या नियोजनाची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली व शेती विकास नक्कीच झाला असता परंतु या नियोजनामधील विकासामधील अडथळा बनल्या पर्यायाने गावाचा विकास होण्याऐवजी तो थांबत राहिल.

ग्रामीण विकासाची खरी सुरुवात १९६० पासून झाली परंतु या काळात प्रादेशिक समतोल न साधता काही विभागांना भरपूर सुविधा मिळाली व काही विभागामध्ये आर्थिक मागासलेपण निर्माण झाले.

डॉ. माधुरी एच. झाडे

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Varanasi

महाराष्ट्रामध्ये विदर्भाच्या वाटयाला आर्थिक भागासलेपण आले म्हणूनच विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न पुढे आला. विदर्भाच्या ग्रामीण विभागाची स्थिती फार दयनीय आहे. दिवसेंदिवस गाव ओस पडत चालली व शहरे फुगत चालली. पूर्वी गाव ही मानसिक समाधानाचे केंद्र मानल्या जायची आज मात्र गाव हे समस्यांचे केंद्र बनत चालले आहे. अनेक सोयी सुविधा युक्त गावातील माणूसपण निघून गेले व शरीरतेमध्ये भर घातली गेली याला कारण शहरी व भौतिकवादी संस्कृती असून शेतकरी तसेच तोट्यात असणारी शेती यामुळे शेतकरी हवालदिल झाले.

विदर्भातील ग्रामीण विभागाकडे, शेती व्यवसायाकडे शासनाचे होत चाललेले दुर्लक्ष, खाऊजा धोरण, जीवघेणी स्पर्धा, अस्थिर बाजारपेठा यामुळे विदर्भातील शेतकरी भरडून निघत आहे. या परिस्थितीत समोर जाण्याची क्षमता नाही म्हणूनच विदर्भातील शेतकरी आत्महत्येचा प्रश्न पुढे येत आहे. सरकारची नव-नवीन धोरणे ग्रामीण विकासाला पोषक असली तरी ती एक मायाजाळ वाटायला लागली. कारण त्याची अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही. म्हणून ग्रामीण विकासाला व शेती व्यवसायाला अवकळा आली.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरिता अनेक संदर्भग्रंथ, मासिके, संशोधन पत्रिके, नियतकालिके, वेगवेगळी वर्तमानपत्रे, चर्चासत्रे तसेच तज्ज्ञ मंडळी व काही शेतकऱ्यांचे केलेली चर्चा महत्त्वपूर्ण ठरली.

संशोधनाचे उद्देश :

१. आर्थिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या
२. सामाजिक स्थिती शेतकरी आत्महत्या
३. शेतीविषयक शासनाची धोरणे

गृहीतत्ये :

कोणत्याही स्वरूपाचे अध्ययन करण्याकरिता गृहीतत्ये फार महत्त्वपूर्ण ठरवित असतात. कारण संशोधनाला योग्य दिशा देण्याचे काम गृहीतत्ये असते. प्रस्तुत अध्ययनाकरिता खालील गृहीतत्ये घेण्यात आले.

१. उत्पादन खर्च व शेतमालाला मिळणारा भाव, यातील प्रचंड तफावत शेतकरी सातत्याने कर्जबाजारी होतो, कर्जाचा डोंगर एवढा मोठा होतो की जगणं असहय होऊन शेतकरी आत्महत्येकडे वळतांना दिसतो.

(Signature)

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardna

२. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ यामुळे सातत्याने शेतीतील उत्पादनात कमी होणे. कौटुंबिक गरजांच्या पूर्ततेकरिता त्यांचेजवळ काहीही उरलेले नसते. अशावेळी त्यांच्या सहनशक्तीपलीकडे गेलेला असतो अशावेळी तो कोलमडून आत्महत्येला जवळ करित असतो.

आत्महत्या संदर्भात इमाईल दुर्खीम यांचे विचार :

फ्रान्समध्ये १८५८ ते १९१७ या काळामध्ये इमाईल दुर्खीम नावाचा एक समाजशास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्यांनी समाजाचे अनेक अंगांनी अध्ययन देखील केले. त्यांनी समाजातील श्रमविभाजनावर आधारित (जीमॅनबपंस वपअपेपवद वरिंड्वनत) हा ग्रंथ १८९३ मध्ये लिहिला. त्यानंतर त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी १८९७ मध्ये (जीमॅनपबपकम) हा महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. यामध्ये त्यांनी आत्महत्या ही वैयक्तिक घटना नसून ती सामाजिक कारणामुळे घडून येते असे लिहिले व त्यानंतर त्यांनी आत्महत्येच्या कारणांचा शोध घेतला.

१८८० पासून युरोपच्या सामाजिक परिस्थितीत फार मोठे बदल होत गेले त्यामुळे समाजामध्ये आत्महत्याचे प्रमाण फार झपाट्याने वाढत गेले. वाढत्या आत्महत्या हा त्या समाजात चिंतेचा व चिंतनाचाही विषय ठरला होता आणि त्यामागे असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे अभ्यासकांना, विचारवंतांना गरजेचे वाटू लागले होते. अनेक संशोधक आपआपल्या दृष्टीकोनातून, अभिवृत्तीतून आत्महत्यांची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न करित होते. त्यामध्ये मनोवैज्ञानिक, कॅशिक, आर्थिक इत्यादी कारणे पुढे येत होती. दुर्खीमला मात्र ही कारणे पुरेशी वाटत नव्हती तर त्यामध्ये काहीतरी गफलत होत आहे असे त्यांना वाटत होते. त्याची अशी खात्री होती की, आर्थिक बदलामुळे सामाजिक जीवनात अनेकांगी परिवर्तने होत आहे त्यांच्याशी आत्महत्येचा नक्कीच संबंध असला पाहिजे आणि समाजशास्त्रीय अनुभव प्रामाण्यवादी संशोधनाची तंत्रे वापरून तो संबंध नक्कीच सिध्द करता येईल. त्यांच्या मते आत्महत्या हे जरी व्यक्ती पातळीवर घडत असले तरी ते तसे नसते. सामाजिक संरचनेतील बदल आणि आत्महत्येची भावना तीव्र करण्यास ती कशी व कितपत कारणीभूत ठरते हे तपासून पाहिलेच पाहिजे अशी निकड त्याला जाणवली. अभ्यासाअंती हे त्याच्या लक्षात आले की, सरंजामशाहीतून औद्योगिक भांडवलशाहीत तेथील समाजाचे ते संक्रमण सुरु झाले होते. त्या क्रमात समाजात अनेक विघटनकारी शक्तींनी धैमान घातले होते. समाजाला एकत्र राहणाऱ्या सामाजिक अनुबंधाची पकड शिथिल झाली होती. माणसांना एकाकीपणा भेडसावू लागला होता आणि त्याचे समाजजीवन प्रमाणकशून्य झाले होते. ह्या परिस्थितीच्या परिणामस्वरूप त्या समाजातील लोकांच्या आत्महत्येच्या प्रवृत्ती बळावल्या होत्या.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

दुर्खीम अशा निष्कर्षाप्रत पोहचला होता की, समाज सरंचनेतील पर्याप्त आत्महत्याचे प्रमाण अवलंबून असते. समाजाच्या किंवा विशिष्ट समुहाच्या विरुद्ध जेव्हा तेथील व्यक्ती सामुहिक उद्दिष्टावरील व सामाजिक प्रमाणकावरील निष्ठा ऐक्यभावनांच्या दृष्टीने आवश्यक त्या पातळीवर राखू शकत नाही. तेव्हा व्यक्ती नैतिक व मानसिक आरोग्य ढासळते आणि अशा परिस्थितीत त्या अधिक आत्महत्या होतात.

शेतकरी आत्महत्या व शेतीविषयक निती :

प्रस्तुत संशोधन निबंध लिहित असतांना मर्यादा येत असल्या तरी मार्गदर्शक वर्षाचा आत्महत्येचा आढावा घेतला असता प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील विदर्भ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणावर झाल्यात व आजही होत आहेत. प्रामुख्याने कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण अधिक टिपून वेगवेगळ्या आकडेवारीमधून पश्चिम विदर्भ व पूर्व विदर्भातील वर्धा जिल्ह्यात शेतकऱ्यांचे आत्महत्येचे प्रमाण अधिक आहे. यामध्ये वर्धा, यवतमाळ, जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात कापूस उत्पादक होते.

आज विदर्भातील शेतीच्या प्रराने अनेक राजकीय नेते, सामाजिक विद्वान शेती तज्ज्ञ हादरून गेले आहे. खुद्द माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी १५ २००६ रोजी या संदर्भात लालकित्यावरून जाहिर चिंता व्यक्त केली. १८ २००६ ला दिल्ली येथील दुसऱ्या राष्ट्रीय कृषी परिषदेत शेतीची अवस्था शेततीविषयक व ग्रामीण विकास विषयीच्या आपल्या दृष्टिकोनात मूलभूत बदल वेळ आली आहे. असेही प्रतिपादन माजी पंतप्रधानांनी केले. तत्कालीन केंद्रीय शरद पवार यांनी ३० नोव्हेंबर २००७ रोजी राज्यसभेत १९९७ ते २००० कालावधीमध्ये देशभरात जवळजवळ दिड लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या कबुली दिली.

महात्मा फुल्यांनी त्यांच्या शेतकऱ्यांचे असूड या ग्रंथामध्ये शेतकऱ्यांच्या अवस्थेचे चित्रण केले. धर्मव्यवस्थेने सुध्दा शेतकऱ्यांवर वेगवेगळ्या चालिरिती, मुल्यांच्या माध्यमातून अन्यायच केला त्यामुळे तो सातत्याने पिचला गेला. शेकडो वर्षांपासून इथला शेतकरी पिळला जात आहे, पिचला जात आहे आणि त्याचे दृष्य स्वरूप आत्महत्येत होत आहे. नेहरूंनंतर या देशाचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री झाले. त्यांनी सी. सुब्रह्मन्यम यांना कृषीमंत्री पद दिले. हे पद त्यांना अपमान वाटले कारण नेहरूंच्या मंत्रीमंडळात ते उद्योगमंत्री होते. एका बाजूला कृषी

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

देशाची दंवडी पिटायची तर दुसऱ्या बाजूला उद्योगाला प्रतिष्ठा प्रदान करायची अशी निती यावरून दिसून येते. सी. सुब्रह्यमन्यम यांनी नंतर चाळीस वर्षापूर्वी शेती तोटयात असल्याची कबुली दिली. भूतपूर्व केंद्रीय कृषीमंत्री अजितसिंग सुध्दा नंतरच्या काळात शेती तोटयात आहे हे जाहिरपणे मान्य करतात.

१९५० च्या दरम्यान देशात अन्नधान्याचे उत्पादन ५० मिलियन टन होते. हरितक्रांतीच्या दरम्यान १०० मिलियन टन झाले. पाच वर्षापूर्वी अन्नधान्याचे उत्पादन २२९, मिलियन टन आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन १९५० नंतर चौपट-पाचपटीत वाढले परंतु शेती व शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा झालेली दिसत नाही. राष्ट्रीय शेतकरी आयोगाचे माजी सदस्य डॉ. रमाकांत पितळेंच्या 'रिच अॅग्रीकल्चर अॅन्ड पुअरफार्मर' या पुस्तकात दिलेल्या आकडेवारीनुसार १९९१ मध्ये शेतकऱ्यांचे दरडोई उत्पन्न ३८०२ रुपये होते. १२ वर्षांनंतर म्हणजे २००२-०३ मध्ये ते उत्पन्न ३७३० रुपये पर्यंत खाली आले व आज त्याहीपेक्षा खाली आहे. याचाच अर्थ उत्पादनात वाढ होत गेली पण शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले नाही तर उलट कमी होत गेले.

आज रासायनिक खते बीबियाणे किटकनाशके ह्याचा फार मोठ्या प्रमाणामध्ये शेतीमध्ये वापर होऊ लागला. त्यामुळे शेती खर्चीक होत गेली. आज शेती ही भांडवलधारीत होत गेली त्यामुळे बाजारभावामध्ये उदा. खते, बीबियाणे किटकनाशके फार मोठी वाढ होत गेली. त्या तुलनेने शेतमालाला कमी भाव मिळाला. खर्च अधिक व उत्पादन कमी यामुळे शेतकरी असह्य होत गेला व शेवटी त्यांनी आत्महत्येला जवळ केले.

आर्थिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या :

अनेक वर्षांपासून शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. परंतु मागील २०-२५ वर्षांपासून शेतकरी आत्महत्येमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. शेतकरी आत्महत्यासाठी प्रामुख्याने आर्थिक कारण महत्वपूर्ण दिसून येते. कर्जबाजारपणा सावकारीपाश, शेतीचे होत गेलेले तुकडे, गोठयामध्ये गुरेढोरे नसणे, मुला-मुलींच्या लग्नाचे प्रश्न, बिघडलेले गृहस्वास्थ्य, बाजारपेठेमधील अनियंत्रित भाव, वाढती महागाई, शासनाच्या सोयी सुविधांची अनियमितपणा, कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ इत्यादी घटक प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक घडी बिघडविण्याकरिता कारणीभूत ठरते. तसेच रासायनिक खते बीबियाणे व किटकनाशके यामुळे शेतीचा पोत ढासळत गेला व उत्पादन कमी होत गेले. या रासायनिक खते, बीबियाणे व किटकनाशकामुळे शेतीतील .मीकिके, गांडुळ, उंदिर हे नामशेष झाल्यामुळे उत्पादनावर देखील त्याचा परिणाम झाला.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

सातत्याने पर्यावरणाचा न्हास होतांना दिसून येत आहे. फार मोठया प्रमाणात होणारी जंगलतोड, वेगवेगळे सॅटेलाईट, गोठविलेल्या नद्या, उंच उंच इमारती, नैतिक साधनसंपत्तीचा न्हास, यामुळे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या शेतीवर परिणाम होऊन उत्पादन घट होत आहे. शेतकऱ्यांचे संपूर्ण जीवनचक्र बिघडलेले आहे. आपल्या कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता तो करू शकत नाही. मुला-मुलींच्या गरजा भागवू शकत नाही. कुटुंबाला समाधान देवू शकत नाही. त्यामुळे शेतकरी सातत्याने ताण-तणावात असून कालांतराने त्याचा कल आत्महत्याकडे वळतांना दिसतो.

सामाजिक स्थिती व शेतकरी आत्महत्या :

अगदी दहा-पंधरा वर्षापूर्वीपर्यंत ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंबाचे प्राबल्य होते. एका गावामध्ये अनेक आडनावाची-गोत्राची कुटुंबे राहात होती. त्यामुळे अडीअडचणीच्या वेळी एक दुसऱ्यांना अंतकरणातून मदत करित होती. गावात कोणत्याही कार्यक्रमाप्रसंगी (सुख दुःख) संपूर्ण गाव एकत्र येत होते. त्यामध्येही भंड बंदकी अधिकघट्ट होती. जीवाला जीव देणारी माणसेही ग्रामीण भागामध्ये होती. त्यामुळे कोणालाही एकाकी / एकटे वाटत नव्हते. एकावर संकट ओढावले तर अनेकांचे मदतीचे हात पुढे येत होते. त्यामुळे मानसिक समाधान वाटत होते. अनेक कार्यक्रमानिमित्त सढळ हाताने दानधर्म करायचे. जिन्हाळा, आपुलकी, प्रेम हे ग्रामीणांच्या नसानसात भिनले होते. कोणत्याही घरचा पाहूणा हा आपलाच पाहूणा आहे त्यामुळे त्याचा संपूर्ण गावामध्ये मानसन्मान व्हायचा. कट्ट्यावर बसून शेतकरी शेतीविषय चर्चा करायचे, सुख दुःखावर चर्चा करायचे एकंदरीत संपूर्ण समाज व्यवस्थेमध्ये गावामध्ये एकीचे वातावरण असायचे परंतु आज घराघरातील, माणसामाणसामध्ये जैविक व मानसिक एक्याला तिलांजली दिल्या जात आहे. संयुक्त कुटुंबाची जग विभक्त कुटुंबानी घेतली आहे. त्यामुळे माणसांमध्ये यांत्रिकपणा आला, संबंधांमध्ये सुध्दा यांत्रिकपणा आला, कामापुरते संबंध, मदतीच्या संकल्पनेचा अस्त झाला. मदतीऐवजी व्यवहार आला. त्यामुळे शेतकरी एकटा पडला. भौतिक सानिध्याच्या अधिक जवळ गेला त्यामुळे कर्जाचे डोंगर वाढत गेले. शेतीची नापिकी, बाजारभावा यामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा पणाला लागली. पूर्वीचा वाडा आता खंडर झाला. साधन संपत्तीचा अस्त झाला. नवीनपिढी (मुले-मुली) शहराकडे धावू लागली. शेतकरी एकांगी जीवन जगू लागला. त्यामुळे अगदी शारीरिक मानसिक व आर्थिक खर्चाचा होत गेल्यामुळे व सामाजिक प्रतिष्ठा गमावल्यामुळे जगण्यात अर्थ वाटत नाही अशावेळी मनामध्ये आत्महत्यासारखे विचार घर करून स्वतःला संपविण्यातच त्यांना अर्थ लागला.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

दुःखहरणाच्या यंत्रणा नामशेष झालेल्या क्रोध, हिंसा, आत्मघात अशा प्रवृत्तींना बेलगाम करण्याचा विचार सदसदविवेकाच्या वाटा बुजविणाऱ्या ह्या प्रमाणकविरहीत सामाजिक वास्तवात दुर्धीम म्हणतो त्याप्रमाणे उफाळणाऱ्या सामुहिक प्रवृत्ती आत्महत्याच्या लाटांना जन्म देत असतात. भावाकुल व्यक्ती त्या लाटांमुळे झपाटल्या जातात आणि त्यांच्या कचाट्यात सापडतात. आज ही येळ लाखांचा पोशिंदा असलेल्या सर्जनशिल शेतकऱ्यांवर आली व त्यांची संख्या लाखोच्या घरात गेली.

शेती व शासकीय निती :

शेतीसंदर्भात शासकीय पातळीवर कोणतेही सरकार गंभीर असल्याचे दिसून येत नाही. जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिक व्यापार संघटना, यांचेही भारतीय शेतीवर गंभीर परिणाम झाले. विकसित देश आजही जागतिक व्यापार संघटनेचे नियम धाड्यावर बसवून आपल्या देशातील शेतकऱ्यांना अनुदाने देतच आहे.

१९९७ पासून जागतिक पातळीवर भारताची ओळख ही कापूस आयातदार देश म्हणून होऊ लागली. आपल्या देशातील २५ हजार कापूस उत्पादकांना दरवर्षी ३ अब्ज डॉलरपेक्षा अधिक अनुदान देणाऱ्या अमेरिकेतून कापूस भारतात येणार असेल तर या वर्षीत भारतीय कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचा निभाव कसा लागणार व कापसात झालेली जागतिक मंदी मोठ्या प्रमाणात अनुदानीत कापूस आयात होणार अशा परिस्थितीत भारतीय शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचे संरक्षण नाही. या कचाट्यात तो कसा तग धरणार ?

चारपाच वर्षांपूर्वी ५० ते ६० लाख टन गव्हाची आयात केल्या गेली. गव्हावरचे आयात शुल्क हटविण्यात आले. गव्हाच्या आयातीचे मुक्त परवाने देण्यात आले. देशात दरवर्षी सरासरी ५० ते ६० लाख टन खाद्यतेलाची आयात होते. त्याकरिता १५ हजार कोटी रुपयाचे परकीय चलन मोजल्या जाते. डाळीच्या आयातीतही मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. उलट मक्याचे भाव थोडेबहुत वाढल्याबरोबर मक्यावर निर्यातबंदी लादल्या गेली. कांदा महाग झाल्याबरोबर 'कांद्याने आणले डोळ्यात पाणी' म्हणून हाकाटी होते. चिन व पाकिस्तानामधून तात्काळ कांदा आयात केला जातो. परंतु कांदा जेव्हा स्वस्त होतो तेव्हा कोणाच्याच डोळ्यात पाणी येत नाही. सरकारी हस्तक्षेप होत नाही. एकतर कांदा महाग झाल्यावर सरकारी हस्तक्षेप होत असेल तर त्याचे भाव एकदम पडल्यावरही सरकारी हस्तक्षेप व्हायला पाहिजे परंतु दुर्दैवाने तसे होत नाही. आणि यातच शेतकऱ्यांचे मरण अटळ असते.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

भारत हा कृषीप्रधान देत आहे असे आपण सगळेजण म्हणतो परंतु स्वातंत्र्य
६५ वर्षांनंतर कर्मचाऱ्याकरिता सहा वेतन आयोग येतात परंतु शेतकऱ्यांसाठी
राष्ट्रीय शेतकरी आयोग आणि त्यांच्याही शिफारशीला केराची टोपली दाखविली आहे.

पंचवर्षीक योजनांमध्ये शेतीवर होणारा खर्च कमी कमी होत गेला व
बजेटमध्ये अत्यल्प खर्च शेतीवर होतांना दिसतो. यावरून शासनकर्त्यांची निती आत्म
निदर्शनास येते.

आज भारतीय शेती व्यवसायावर चारही दिशाकडून मारा होतांना दिसतो अनेक
तो थोपविण्याचा आम्ही प्रयत्न देखील करित नाही तर त्यावर वरपांगी मलमळ
करण्याचे काम करतो. अगदी शेतकऱ्यांच्या जीवावर येईपर्यंत आम्ही त्यांच्याकडे
दुर्लक्ष करतो व त्यानंतर उलटया बोंबा मारणे चालू करतो. (उदा. व्यसनाधिनता,
कर्जबाजारीपणा, हुंडा, सामाजिक प्रतिष्ठा इ.) यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो परंतु
अनेक वर्षांपासून आम्ही आमच्या शेतकऱ्यांना कर्जातून मुक्त करण्याकरिता ठोस
पावले उचलली नाही. याकरिता समाजप्रबोधनाची गरज आहे.

निष्कर्ष :

शंभर सव्वाशे वर्षांपूर्वी इमाईल दुखिम यांनी आत्महत्येसंदर्भात मांडलेले विचार
व त्याकाळात युरोपच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये वेगाने झालेले बदल संजामशाहीतून
भांडवलशाहीत तेथील समाजाचे जे संक्रमण सुरु झाले त्या काळातच युरोपमध्ये मोठया
प्रमाणात आत्महत्याचे सत्र सुरु झाले.

भारतामध्ये देखील जमिनदारी व्यवस्थेचा अस्त व भांडवलशाही व्यवस्थेचा
उदय मोठया प्रमाणात झाला. त्यामुळे शेतीची दशा होऊन बाजारभाव, खते, बी
बियाणे, किटकनाशके यांच्या किंमती गगनाला भिडल्यामुळे शेतकरी हवालदिल होऊन
आत्महत्येच्या जाळयात अडकला.

अर्थव्यवस्थेतील असमतोल, कृषीविषयक जीवघेणी धोरणे, भौतिकवादाचा
उच्चांक, जीवघेण्या स्पर्धा, वाढती महागाई, सामाजिक प्रतिष्ठा, मुला-मुलींच्या लग्नाचे
प्रश्न, शिक्षणाचे प्रश्न, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ यामध्ये शेतकरी
सारखा पिचून गेला. दिवसागणिक तो ताण-तणावाखाली जीवन जगू लागला व या
तणावामधूनच जीवनाविषयी नैराश्य येऊन तो आत्महत्या करू लागला.

शिफारशी :

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला प्रतिबंध घालावयाचा असेल तर शेतीला पुरक
व्यवसाय, शेतमालाला योग्य भाव, ग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन, शेतीविषयक योजनांची

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

योग्य अंमलबजावणी व बजेटमध्ये वाढ करून सोयी सुविधा पुरविणे, सिंचनाच्या भरपूर सुविधा, चोविस तास वीज पुरवठा तसेच शेतीला व्यवसायाचा दर्जा देणे.

शेतकरी करित असलेल्या शेतीसंदर्भात कृषी विभागाशी संबंध साधून विविध पिके, फळे घेता येईल याकरिता प्रात्याक्षिके, शैक्षणिक भेटी आयोजित करण्यात याव्यात जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्तरात वृद्धी होण्यास मदत होईल.

कृषी विद्यालये, महाविद्यालयांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांकरिता वेगवेगळ्या पिकांविषयी कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात यावे. शैक्षणिक अभ्यासक्रमामध्ये कृषीविषय आवश्यक करून विद्यार्थ्यांमध्ये शेतविषयक रुची कशी निर्माण करता येईल यासंदर्भात आराखडा तयार करावा.

संदर्भ :-

- १) आगलावे प्रदीप, पाश्चात्य आणि भारतीय समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, १ भगवाघर कॉम्प्लेक्स धरमपेठ, नागपूर ४४००१०
- २) ब्रम्हे सुलभा, शेतकरी जात्यात, धनंजयराव गाडगीळ, जन्मशताब्दी प्रबोधन माला-२०
- ३) भोळे भाष्कर, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे समाजशास्त्र, संपादक परिवर्तनाचा वाटसरु अंक ईद दिपावली २००६
- ४) देसाई स.श्री., भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, बुधवार पेठ, पूणे भालेराव निर्मल
- ५) नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कान्टीनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पूणे-३०
- ६) तायडे पुष्पा, विदर्भाचा ग्रामीण विकास, गिताई प्रतापनगर, वर्धा
- ७) तिजारे बाबा, सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगपूर, औरंगाबाद
- ८) वैद्य एन.बी., विदर्भाची अर्थव्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ९) वानखडे चंद्रकांत, प्रश्न समजला उमजणार केव्हा, सेमिनार पेपर, फार्मर सुसाईड इन इंडिया, ०२/१०/२०१०

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

FARMERS IN INDIA CONCERNS & SOLUTIONS

FARMERS IN INDIA
CONCERNS & SOLUTIONS

DR. RAJSHREE MESHARAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL

DR. RAJSHREE MESHARAM
DR. R. R. SOMKUWAR
DR. PRANALI PATIL

PRINCIPAL i/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय

■ डॉ. सुनिता भोईकर

प्रस्तावना :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळून आज ७० वर्षे झाले आहेत. तरी भारतीय समाज अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्या सोडविण्याचा निकराने सामना करित असल्याचे दिसून येते. आजच्या काळात भारतीय समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना अनागोंदी कारभार माजलेला असल्याचे दररोजच्या वर्तमान पत्रातील मजकूरावरून दिसून येतो. या समस्यांचे मुख्य कारण म्हणजे आधुनिक समाजामध्ये सामाजिक व नैतिक नितीमुल्यांचा, आदर्शांचा कमी होत चाललेला प्रभाव होय. त्यामुळे समाजामध्ये खून, दरोडे, चोरी, व्यभिचार, लूट, भ्रष्टाचार, फसवणूक, बेचंदशाही व पांढरपेशी गुन्हे अशा अनेक प्रकारच्या गुन्ह्यांमध्ये वरचेवर वाढ होताना दिसून येते. त्यामुळे समाजजीवन गढूळ झालेले आहे. अशा बदलत्या संक्रमण अवस्थेशी भारतीय लोकांना स्वतःला जुळवून घेता न आल्यामुळे व्यक्तीमध्ये आत्महत्येची प्रवृत्ती निर्माण होवून व्यक्ती आत्महत्या करण्याकडे प्रवृत्त होवू लागल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये आत्महत्येचे स्वरूप विविध अंगाने दिसून येते. जसे सासरच्या जांचाला कंटाळून विवाहिते (सुनेनी) केलेली आत्महत्या. आंतरजातीय विवाहास घराच्या विरोध झाल्यामुळे प्रेमीयुगलांनी एकष येवून केलेली आत्महत्या, परिक्षेत अपयश आल्याने विद्यार्थ्यांनी केलेली आत्महत्या, वरिष्ठांच्या जांचाला कंटाळून पोलिस शिपायाने स्वतःच्या बंदुकीतून गोळ्या झाडून केलेली आत्महत्या, विनयभंग सहन न झाल्यामुळे तरुणीने केलेली आत्महत्या. शेतीमध्ये अपेक्षित उत्पन्न न झाल्यामुळे व कर्जाची परतफेड करू न शकल्याने शेतकऱ्याने केलेली आत्महत्या. अशा अनेक प्रकारच्या माध्यमातून लोक स्वतःची हत्या करित असल्याचे दिसून येते.

आत्महत्या ही आत्महत्याची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे समाजाचे विघटन होत आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात आशा व आकांक्षा ही जीवनाच्या उंबरठ्यावर उमलणारी दोन फुले आहेत. प्रत्येकाच्याच आशा-आकांक्षा पूर्ण होतीलच असे नाही.

■ डॉ. आंबेडकर समाज कार्य महाविद्यालय वर्धा

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

परंतु माणसाला परिस्थितीनुसारच जीवन जगावे लागते. त्यांच्या आशा व आकांक्षांची पूर्तता योग्य वेळी न झाल्यामुळे व्यक्ती मानसिक दृष्ट्या निराशा होते. ही निराशा व्यक्तीच्या जीवनामध्ये बैचेनी व दुःख पोहचवत असते. त्यामुळे व्यक्तीला सभोवतालचे वातावरण प्रमाणकशून्य वाटू लागते. अशा प्रकारच्या वातावरणामध्ये वावरत असतांना तो आत्महत्या या प्रवृत्तीकडे वळतो.

आत्महत्येचा सिध्दांत स्पष्ट करतांना इमाईल दुर्खीम म्हणतात. "व्यक्ती आपल्या समाजाप्रती असलेल्या कर्तव्याचे उल्लंघन आत्महत्येद्वारा करतो. या दृष्टीने आत्महत्या हे एक सामाजिक तथ्य आहे. ते मानसिक तथ्य नाही, म्हणजेच आत्महत्या हा सामाजिक एकीकरणाच्या अभावाचा परिणा आहे" (१) अशा प्रकारे सामाजिक एकीकरणाच्या अभावामुळे व्यक्ती स्वतःला संपवून टाकण्यासाठी गळफास घेतो, विषारी औषध प्राशन करणे, धावत्या रेल्वेसमोर उडी घेणे, विहीरीत उडी मारणे, उंच डोंगरावरून दरीत कोसळणे, भरधाव वेगात गाडी चालवून धडक मारणे, नस कापून घेणे या वेगवेगळ्या माध्यमांच्या साह्याने व्यक्ती आत्महत्या करित असतो.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही एक ज्वलंत समस्या आहे. विदर्भ हा अनेक प्रकारच्या खनिज संपत्तीने संपन्न असून सुध्दा विदर्भातील शेतकरीच जास्त प्रमाणात आत्महत्या का करतात ? हे महाराष्ट्र सरकार समोरील एक आव्हान आहे. विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागची कारणे शोधून त्यावर वेळीच उपायोजना केल्यास सुखी संपन्न असलेल्या विदर्भावर ही काळरात्र ओढवणार नाही. तसेच आत्महत्या करणाऱ्यामध्ये शेतकऱ्यांचेच प्रमाण सर्वात जास्त आहे. अख्या जगाचा पोर्शिदा असणारा हा शेतकरी अशा प्रकारे स्वतःच्याच सुपील जमीनीमध्ये स्वतःलाच गाडून घेतांना दिसून येते.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतातील ७० टक्के लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन हे शेती आहे. तसेच एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा वाटा हा ४० टक्के आहे. परंतु जे लोक शेती क्षेत्रावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे अवलंबून आहेत. त्यांच्या मूलभूत गरजा (अन्न वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण) भागविण्यासाठी शेतीतील मिळणारे उत्पन्न हे कमी पडत आहे. त्याचे कारण म्हणजे जमीनीचे झालेले असमान वितरण होय. भारतातील २० टक्के लोकांकडे एकूण जमीनीच्या ७० टक्के मालकी आहे. तर ५० टक्के जमीनमालक हे सिमांत शेतकरी आहेत. त्यांच्याकडे एक हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे. अशा प्रकारे जमीनीचे असमान वितरण अनिश्चितपणे पडणारे पाऊस, निकृष्ट दर्जाची किटकनाशके, खते, दर्जेदार बी-बियानांचा अभाव, आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा अभाव, सिंचनाचा अभाव अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

शेतामध्ये कमी प्रमाणात उत्पादन होत आहे. शेतातील पिक लागवडीसाठी केलेल्या खर्चाएवढेही उत्पन्न त्या शेतामध्ये मिळत नाही. त्यामुळे शेतकरी वरचेवर अधिकच गरीब होत चालला आहे. सावकाराचे कर्ज वाढत चालले आहे. अशा प्रकारे कृषीक्षेत्राची होत चाललेली वाईट स्थिती तसेच शेतीमालाला योग्य प्रकारे मिळत नसलेली किंमत, पाऊस जास्त पडल्यामुळे झालेली अतिवृष्टी तसेच पाऊस न पडल्यामुळे निर्माण झालेला कोरडा दुष्काळ, अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे शेतकऱ्यामध्ये आत्महत्या करण्याचा प्रवृत्तीस चालना मिळत असल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारच्या खालावत चाललेल्या परिस्थितीचा सामना करण्याचे बळ खचत चालले आहे. त्या परिस्थितीचा ते निकराने सामना करू न शकल्यामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे वास्तव चित्र दिसून येते.

विदर्भातील अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम आणि वर्धा हे सहा जिल्हे शेतकरी आत्महत्याग्रस्त मानले जातात. "या जिल्ह्यासाठी केंद्र सरकारने ३ हजार ७८५ कोटी रूप्यांचे पॅकेज जाहीर केले तर राज्य सरकारने १ हजार ७५ कोटीचे पॅकेज दिले होते. अ मलबजावणीसाठी वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशन ची स्थापना करण्यात आली, पण आत्महत्यांच आलेख अजूनही वाढतच आहे." (२) शेती आणि शेतकरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कणा समजला जातो. शेतकऱ्यामुळे भारत देश हा अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबी बनला होता. प्राचिन काळापासून भारतीय शेती ही संपन्न होती. परंतु मागील तीन दशकापासून अनेक प्रकारच्या कारणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा घटत चालला आहे. याला शासनच जबाबदार आहे. "शासनाच्या कर्जमाफीच्या घोषणेनंतर जुलै ते ऑक्टोबर या चार महिन्यात बुलढाणा जिल्ह्यात १०३, अमरावती जिल्ह्यात १०१ तर यवतमाळ जिल्ह्यात ९२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत." (३) या आत्महत्या घडण्यामागची कारणे म्हणजेच औद्योगिकरण, नागरीकरण, जागतिकीकरण या घटनेमुळे शेतीक्षेत्राकडे सरकारचे होत असलेले दुर्लक्ष होय.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे :-

(१) सरकारचे शेतकऱ्यांविषयीचे चुकीची धोरणे -

सरकारने राबविलेल्या उदारीकरण व औद्योगिकरणाच्या धोरणामुळे उद्योगधंद्यावरील अनावश्यक बंधने व किंमतीवरील नियंत्रण काढून टाकणे आहे. व शेतकऱ्यांना देण्यात येणारे औद्योगिकरणामुळे शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनी हस्तांतरीत करून त्यांना देशोधडीला लावत आहेत. त्यांच्या पूर्वसणाची व विस्थापनाची योग्य प्रमाणामध्ये सोय केल्या जात नाही. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्याकडे वळत असल्याचे चित्र दिसून येते.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

(२) दुष्काळ व नैसर्गीक आपत्ती -

विदर्भातील शेती ही पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतकरी हा निसर्गाच्या भरवश्यावरच शेती करित असतो. पावसाच्या भरवश्यावर शेतकरी शेतामध्ये महागडी बी-बियाणे लावतो, पण ऐनवेळी प्लूजस पडत नाही, तरी कधी-कधी जास्तच पाऊस पडून त्यांच्या हाती आलेल्या पिकांचे नुकसान होते. अशा नैसर्गीक आपत्तीच्या कारणामुळे शेतकऱ्यांवर फार मोठे संकट कोसळते व त्यातून तो बाहेर पडणे फारच कठीण जाते. त्यामुळे तो आत्महस्तेकडे प्रवृत्त होतो.

(३) कुटूंबात कमविणारा एक व खाणारे अनेक -

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या कुटूंबात कमविणारा एकटाच असतो, तर खाणारे अनेक असतात. त्यामध्ये मुले, म्हातारी आई-वडील, त्यामुळे त्यांच्या एकट्याच्या कमाईवर एवढ्यांचे भागत नाही. त्यातच वरचेवर वाढत जाणारी महागाई, मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च, आई-वडीलांच्या आजारपणाचा खर्च त्यांच्या एकट्याच्या उत्पन्नात भागत नाही. त्यामुळे एकट्या कुटूंब प्रमुखांना वैफल्य येते, त्यातूनच तो आत्महत्त्येकडे वळतो.

(४) सिंचन सुविधांचा अभाव -

विदर्भातील शेती ही डोंगराळ भागामध्ये वसलेली आहे. शेतीक्षेत्राचा विकास घडवून आणायचा असेल तर सिंचन सुविधामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे. परंतु विदर्भातील पावसाचे पाणी नदी-नाल्यातून वाहून जाते. पाण्याला बांध घालून आडवला जात नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये नैराश्य निर्माण होते व पाण्याअभावी शेतीतील पिके वाळून जातात. हाती आलेले पिक वाळल्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये नैराश्याची स्थिती येते. त्यातूनच तो आत्महत्या या प्रवृत्तीकडे वळत असतो.

(५) शेती क्षेत्रावरील वाढता लागलागवडीचा व मजूरीचा खर्च -

आजच्या महागाईच्या काळामध्ये प्रत्येक वस्तूची किंमत वाढलेली आहे. तसेच शेती क्षेत्रावर काम करण्यासाठी मजुरांची कमतरता भासत आहे. त्यामुळे वरचेवर मजूरीच्या दरामध्ये सुध्दा वाढ होत आहे. तसेच शेतामध्ये बि-बियाणे, किटकनाशके, खते, औषधे यामध्ये वरचेवर वाढच होतांना दिसून येते. त्यामुळे शेतकरी अधिकच गरीब होत चालला आहे.

(६) योग्य मालाला योग्य बाजारपेठ न मिळणे :-

शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य बाजारपेठ मिळत नाही. सावकार व व्यापारी लोक मन मानेल त्या दराने शेतकऱ्यांचा माल खरेदी करतात. तसेच शासनाने ठरविलेला

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

हमीभाव हा नेहमीच कमी असतो आणि तो सुध्दा योग्य वेळी शेतकऱ्यांना मिळत नाही. म्हणून त्यांचा माल व्यापारी, दलाल खूप कमी भावाने विकत घेतात. अशा प्रकारे मेहनत करून मिळविलेल्या धान्याला बाजारपेठेमध्ये कमी किंमतीत विकावे लागते. त्यामुळे त्यांचा उत्पादन खर्च ही त्यातून निघत नाही.

(७) औद्योगिककरणाचा प्रभाव -

विदर्भातील शेती व्यवसायावर औद्योगिककरणाचा जास्त प्रभाव पडला असल्याचे दिसून येते. शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनीमधून जाणारा समृद्धी महामार्ग, विमानतळ रूंदीकरण, औद्योगिक वसाहती, कारखाने इत्यादीमुळे त्यांची मूळीक जमीन नापीक होत आहे. रहदारीमुळे व कारखान्यातील निघाणाग धूर, कारखान्यातील राख, दुर्गीत पाणी हे नदी-नाल्यात, शेतामध्ये टाकत असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमीनी नापिक होत आहेत.

अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे चित्र दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे निराकरण करण्यासाठीच्या उपाय योजना :-

(१) शेतकऱ्यांनी आधुनिक पध्दतीने शेती करून पारंपारिक पिकासोबतच बागकाम, दुग्ध व्यवसाय, कुकूटपालन, शेळी व मेंढी पालन अशा प्रकारचे पूरक व्यवसाय करावे.

(२) जमीनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शासनाने जलसिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी. नदीवर धरणे, तलाव, बांधारे बांधून शेतकऱ्यांना सिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्यात यावी व शेतकऱ्यांनेही त्या पाण्याचा अपव्यय न करता त्याचा योग्य प्रकारे वापर करून कृषी विकास घडवून आणावा.

(३) शासनाने शेतकऱ्यांना विनाअट केवळ त्यांच्या शेतीच्या पुराव्यावर (७/१२ नमुना) कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावे. कर्जाची सोय महसूल विभागामार्फत करण्यात यावी. म्हणजेच बँकेकडून शेतकऱ्याची होणारी फसवणूक कमी होईल व त्यांना वेळेवर कर्ज उपलब्ध होईल.

(४) शासनाने वित्त पुरवठा करणाऱ्या खाजगी सावकारांना योग्य व्याज घेऊनच कर्ज देण्याची सक्ती करावी, त्यांची अंमलबजावणी न करणाऱ्यावर कडक कार्यवाही करण्यात यावी.

(५) शेतकऱ्यांना शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती वेळेवर करून द्यावी. त्यासाठी दरवर्षी कार्यशाळा घेऊन शेतकऱ्यांना नविन आधुनिक शेती पध्दतीची माहिती करून द्यावी.

PRINCIPAL I/c.
 Dr. Ambedkar College of
 Social Work, Warana

(६) शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला शासनाने योग्य हमी भाव जाहीर करून त्याचा मुआवजा योग्य वेळी देण्यात यावा, तसेच त्याच दराने प्रत्येक व्यापाऱ्यांला शेतकऱ्यांचा माल विकत घेण्यास भाग पाडावे.

(७) शेती मालाच्या दराविषयी वेळोवेळी सर्व दैनिकातून तसेच रेडीओ, दूरदर्शनवरून त्यांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यात यावी. जेणे करून शेतकऱ्यांना शेतीमालाच्या दराविषयी योग्य माहिती मिळेल.

(८) दुष्काळ, महापूर, अतिवृष्टी इत्यादीमुळे शेतीमालाचे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी शासनाने कृषी विमा निगमच्या साहाय्याने शेतकऱ्यांसाठी पिक विमा योजनेचा मोबदला देण्यात यावे.

(९) दुष्काळ, अतिवृष्टी अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या जनावरांच्या वैरण चान्याची पुरेशा प्रमाणात उपलब्धता करण्यात यावी.

(१०) शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाला आर्थिक परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी शासकीय योजनेच्या माध्यमातून त्यांना धान देण्यात यावे व त्या मोबदल्यात धान्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

(११) विदर्भातील आत्महत्या करणारे शेतकरी बहुसंख्येने आदिवासी, अशिक्षित, व्यसनी आहेत, त्यांना यापासून परावृत्त करण्यासाठी प्रबोधनात्मक कार्यक्रम राबविण्याची अंमलबजावणी करावी.

निष्कर्ष :-

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडून येण्याला अनेक घटक जबाबदार आहे. त्यामध्ये शासनाचे शेतकऱ्यांविषयीची चुकीचे धोरणे, शेतीमालाला योग्य प्रकारे नसलेला भाव, कोरडवाहू जमीनी सिंचनाखाली न आणणे, सुपीक जमीनीचे होणारे अधिग्रहण, वाढत जाणारी रस्ते वाहतूक, विदर्भातील पाणी, इतरत्र वळवणे, कारखानदारीमुळे पर्यावरणाचे होणारे नुकसान, शेतकऱ्यांमध्ये वाढत जाणारी व्यवसायिनता अशा अनेक प्रकारच्या कारणामुळे विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या या वाईट प्रवृत्तीकडे वळत असल्याचे दिसून येते. संपूर्ण देशाला अन्न पुरविणारा शेतकरीच आज उपाशीपोटी झोपतो आहे. एके काळी सोन्याचा धूर निघणाऱ्या या देशातून आज शेतकऱ्यांच्या सरणाचा धूर निघत असल्याचे वास्तव चित्र विदर्भात दिसू आहे. यावर शासनाने वेळीच उपाययोजना केली नाही तर विदर्भातील शेतीचे वाळवंट होण्यास वेळ लागणार नाही.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

संदर्भ

- आगलावे प्रदिप (२०१७) मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुत, प्र. क्र. ६२
- दै. लोकसत्ता दि. २२ सप्टेंबर २०१५., दै. महाराष्ट्र टाइम्स, अमरावती, दि. १९ नोव्हेंबर २०१७

■■■■

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

List of paper / Book

Author Name	Book	Chapter in Book	Year	ISBN	Publisher / Website
Dr. V.M. Vitankar	ए. सी. सामाजिक मंडली	-	2019	978-81-94663-03	Shiwali publication Nagpur
P.L. Wankhede	Statistics Information and Technology			78-8194266303	Shiwali publication Nagpur

WS

PRINCIPAL /c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

प्रकाशक :
श्री मंगेश प्रकाशन,
२३, नवी रामदासपेठ, नागपूर-४४० ०१०
फोन नं. : ०७९२-२४३७२७६,
मो. : ९८२३८०७२७६

ISBN : 978-93-83164-73-8

प्रथम आवृत्ती २०१९

किंमत ₹ २००/-

- टाईपसेटिंग : हरसुलकर कॉम्प्युटर सेंटर, बजाजनगर, नागपूर.
 मुद्रण : श्रीसमर्थ प्रिंटर्स, नागपूर.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

सांख्यिकी

Dr. P. J. Wankhede - Statistics - Information and Technology 64

माहिती तंत्रज्ञान

STATISTICS AND INFORMATION TECHNOLOGY

सांख्यिकी व माहिती तंत्रज्ञान - डॉ. प्रविण वानखेडे

डॉ. प्रविण वानखेडे

डॉ. प्रविण एस्. वानखेडे

सहस्यगी प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ
सोशल वर्क, वर्धा.

पीएच.डी. गाईड : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

जिल्हा प्रमुख : डॉ. बुद्धी देवेंद्रविजय नंदवर्क ऑफ सोशल वर्क

अध्यक्ष : मैत्री फाऊंडेशन, वर्धा.

कार्याध्यक्ष : जिल्हा कर्मचारी सामाजिक न्याय महासभ, वर्धा

सल्लागार : श्रमिक पत्रकार संघ, वर्धा

सदस्य : बुद्धीस्ट टॉयल सोसायटी, वर्धा

: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्राध्यापक प्रयोगशाळा
वाहिनी, वर्धा

सचिव : जिल्हा क्षेत्रीय फोरम, सामान्य रक्षणालय, वर्धा

अखिल भारतीय दलीत साहित्य अकादमी, नवी दिल्लीच्या
वतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फेलोशिप सन्मान प्राप्त. विविध कर्मात
पत्रातून अनेक लेख, शोध व साहित्य प्रकाशित व्यक्तिमत्त्व विकास व
कौशल्य विकास, बुद्धीमत्ता विकास यावर अनेक कार्यशाळांचे आयोजन
केट्ट सरकारच्या खेळ व युवा मंत्रालयाच्या नेहरू युवा केंद्राच्या तदीत
जिल्हा युवा पुरस्कार प्रदान. अ.भा.दलित तरुण सभटना, नागपूरच्या
वतीने महात्मा ज्योतिबा फुले समाज गौरव सन्मान प्रदान. विदर्भ युव
असोसिएशन, वर्धाच्या वतीने युवा गौरव पुरस्कार प्रदान. गेल्या २०
वर्षांपासून प्रकाशित क्षेत्रात कार्यरत तर लोकमत समाजात हिन्दी शिक्षकां
याच वर्षे जिल्हाप्रतिनिधी म्हणून काम पाहिले. गेल्या २१ वर्षांपासून
अध्ययन व अध्यापनाच्या क्षेत्रात कार्यरत

SIVALI PUBLICATIONS, NAGPUR

M. 9881712149

ISBN 978-81-947418-0-3

Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warhle

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

List of paper/Book

Author Name	Book	Chapter in Book	Year	ISBN	Publisher / Website
-	.	.	2020	-	-
-	.	.	-	-	-

WR

PRINCIPAL U/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

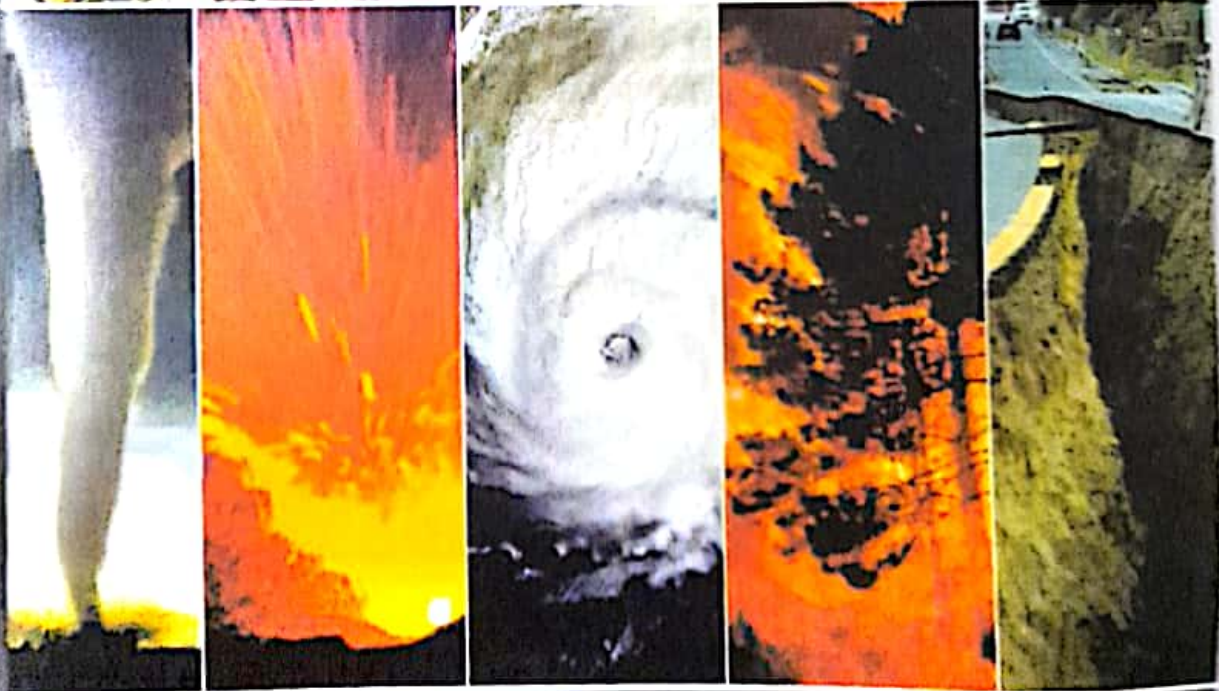
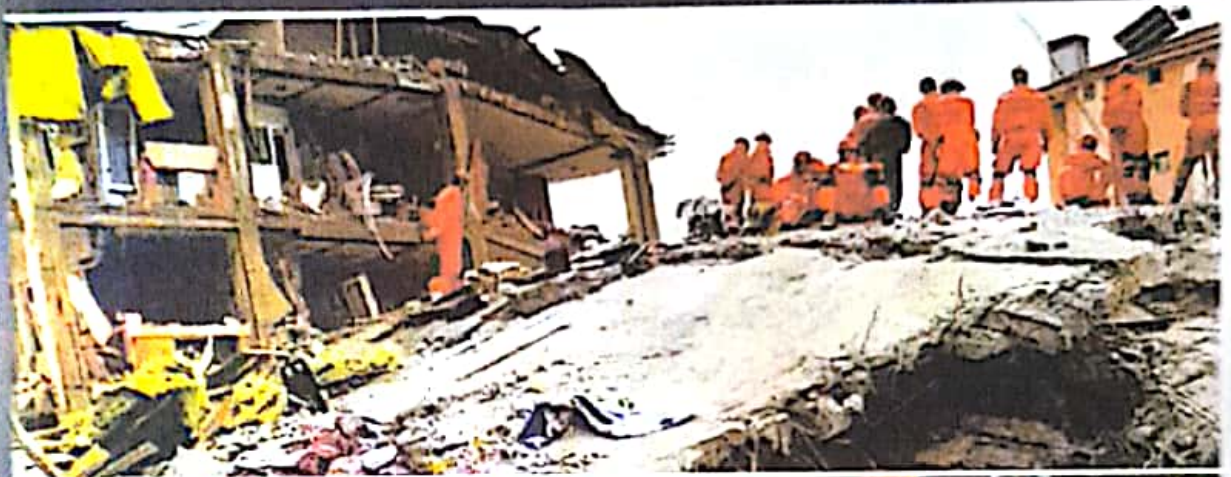
Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

List of Paper / Books

Author Name	Book	Chapter in Book	Year	ISBN	Publisher / Website
Dr. Anandparkash Bhele	Disasters Management		2021	978-93-91542-21-4	Curran Publication Agra (UP)
Dr. Vilas Wani	-	Right to quality education		978-93-19305-49-9	Aadhar publication Amravati
Dr. Minakshi Kubade	-	Women Security and human right		978-93-556-230-7	Akshita publication Delhi
Dr. Sunita Bhoikar	-	Human right and constitution of india	-	978-93-5506-230-7	Akshita publication Delhi
Dr. Vijayata Vitankar	Counselling			978-620-4-20639-4	Lambert Academic publication
Dr. Madhuri Zade	-	Farmer movements in India and modern agricultural system	-	978-93-91210-80-7	Sai jyoti publication Nagpur

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

DISASTER MANAGEMENT

ANANDPRAKASH RAGHUNATHI BHELE

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

DISASTER MANAGEMENT

Dr. Anandprakash Raghunathi Bhele

Published By:

CURRENT PUBLICATIONS

PRINCIPAL I/c.
Dr. Anandprakash Raghunathi Bhele
Social Work, Wardeha

Disaster Management

© Author

First Edition : 2021

ISBN : 978-93-91542-21-4

Price: ₹ 925/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warpha

CONTENTS

Foreword	V
1. Meaning and Classification of Disasters	1
2. Disaster Management Cycle	30
3. Disaster Management – Recent Trends	60
4. Disaster Preparedness: Indian Context	89
5. Disaster Prevention	120
6. Vulnerability Analysis and Risk Assessment	142
7. Disaster Mitigation	162
8. Search, Rescue and Evacuation	181
9. Emergency Operations Centre	193
10. Rehabilitation and Reconstruction	211
11. Disasters and Development	246
12. Disaster Management Strategies	269
Bibliography	293
Index	299

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Disaster management is a multidisciplinary area, covering a wide range of issues such as monitoring, forecasting, evacuation, search and rescue, relief, reconstruction and rehabilitation. It also requires multi-spectral governance as scientists, planners, volunteers and communities all have important roles to play. These roles and activities span during and post-disaster phases. Besides, shift of emphasis from disaster response to risk reduction has opened up areas of exploratory research in the subject. Vulnerability refers to the susceptibility of a community to a hazard. Vulnerability analysis seeks to predict disasters by ensuring timely preparedness on the part of people and institutions and concerned government agencies. The emerging arena of disaster mitigation is also becoming an integral aspect of development planning, policy formulation and implementation. This is where this book comes in. It contains chapters in the form of conceptual and empirical case studies from India and other developed countries. The blend of theory, research and policy makes this book eminently worthwhile for anyone interested in disaster vulnerability and mitigation together with monitoring and forecasting and policy perspectives. It would be useful for students, researchers and teachers of geography, environmental studies, disaster management, civil engineering and policy science.

Anandprakash Raghunathi Bhele, Ph.D., M.S.W., B.S.C. and NET. He has 26 years of experience in teaching and research. He has attended 17 National and 4 International Conferences, Workshops and seminars. He has published several research papers in National and International journals as well as few articles in edited books. He has done one research project sponsor by Indian Council Of Social Science Research, New Delhi. He is presently working as Associate Professor at Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha, Maharashtra state. He is a NAAC coordinator and

working on various committees in the college. He has participated in social and religious movement and associated with various social and voluntary organization such as Ushakal Society, Sant Gangebaba, Bahuddeshiya Society, Buddhist Royal Society, Samta Sainik Dal, Bhartiya Bauddha mahasabha and Tri-Ratna Bauddha Mahasangh. He was instrumental in Development of Siddharth Nagar slum community in Wardha by organizing various Socio-economic, political and religious activities for the youth and women for which he was honored by Manibhai Desai Foundation Urali Kanchan Pune as the Best Teacher in 2008, Dr. Babasaheb Ambedkar Samaj Ratna Purskar by TARUN Sangathan Nagpur. He has Professional membership of Maharashtra Social Work Educators Association (MASWE-Delhi) and National Association of Professional Social Work in India (NAPSWI). His major area of interest is slum development, women empowerment and development of scheduled caste and tribes.

CURRENT PUBLICATIONS

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)

Mob. : 09457780387, 07017544862

E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 925/-

ISBN: 978-93-91542-21-4

9 789391 542214

ISBN

Contemporary Human Rights

2021

Editor

Dr. Sandip B. Kale

Contemporary Human Rights

■ **Dr. Sandip B. Kale**

■ *First published, – 10th December - 2021*

© **Editor**

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

■ Price : 200/-

■ **ISBN-978-93-91305-49-9**

PRINCIPAL I/c.

**Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana**

14	Human Rights of Vulnerable Groups. Prof. Ashok Kisan Wakade	102
15	Power and Identity in Last Man in Tower Rupesh S. Wankhade	109
✓ 16	Right to Quality Education Dr. Vilas Mahadeorao Wani	✓ 117
17	An Analytical Study of Consumer Exploitation and Consumer Rights in the Indian Economy Dr. Subhash Taterao Pandit	122
18	Human Rights based approach for International Migration Vijay N. Patil /Aniket A. Shinde	129
19	Marital Rape in India: A Human Rights Approach Samir Nimba Chavan	138
20	Indian Constitutional Provision and Universal Declaration of Human Rights: A Study Dr. Gajanan S. Sharma	143
21	Impact Of Covid-19 On Human Rights In Small Business Sector Dr. Ravindra Borkar	154
22	Human Right And Education Dr Anuradha Sandip Golhar Dr.Sandip Bhonjiba Golhar	160
23	Kautilya's Thoughts On The State And Good Goverenance Jayshri S. Biradar	163
24	A Legal Analysis of Protection Human Rights of Old Age People In India Dr. Kalpana V. Jawale	168
25	Mental Health and Human Rights: Significance and Needof Social Work Interventions Mr. Rahul L. Jungari	177

Right to Quality Education

Dr. Vilas Mahadeorao Wani

Assistant Professor Dr Ambedkar College of
Social Work Wardha ,

Phone No. - 9325591204, E-Mail ID : vilaswani@gmail.com

Right to education is the constitutional provision for all boys and girls. In comparison to urban area quality education is very much better. Poor quality education is leading to poor learning outcomes in India, ultimately pushing children out of the education system and leaving them vulnerable to child labour, abuse and exploitation. Many classrooms continue to be characterised by teacher absence, rote learning, corporal punishment and discrimination. Assessment instruments show that many of those students who are in school are not learning the basics of literacy and numeracy or the practical knowledge and skills necessary for their all-round development as specified under the right to education Act.

What is to be done to ensure a child friendly learning environment where all children benefit from gender-sensitive and inclusive classrooms, as well as the availability of improved water, sanitation and hygiene and mid-day meal practices.

Every girl and boy in India has the fundamental right to quality education, an education one that helps them to acquire basic literacy and numeracy, enjoy learning without fear and feel valued and proud of where they came from. For the first time in 10 years, reading and arithmetic scores have improved in public funded primary schools (ASER-2016) in seven states [Chhattisgarh, Jharkhand, Karnataka, Punjab, Haryana, Telangana and Uttarakhand]. Learning has improved by 7% at grade 3 level since 2014. This improvement in learning is possible but takes time.

Nevertheless, ASER 2018 shows that in grade 5 after more than four years of schooling, only half of all children could read grade 2 level text fluently. The national achievement survey 2018 which was conducted for grades 3, 5 and 8 gave a similar picture with only 45.2 percent of students achieving the targeted performance levels across all subjects and classes at the national level.

States such as Madhya Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh, Chhattisgarh, Jharkhand, Bihar, Odisha and Andhra Pradesh with large population of children from Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) and Minority Communities have the lowest scores. In the NAS 2017 girls scored slightly higher or as the same levels as boys.

While Government both state and central have invested in large scale learning assessment data for improving the delivery of education rather than letting it remain a simple data collecting exercise. Successful performance in schools is supported by a wide range of abilities, attitudes and socio-emotional competitions beyond traditional literacy and numeracy skills. Life skill significantly contribute to learning and are an aspect of quality education. What there is an understanding around the importance of life skills, there is a possible lack of alignment between traditional curricula and a life skill learning agenda and lack of understanding of how these can be developed across the education continuum.

The NEP (National education policy) brings this focus stressing the importance of learning by doing. Since March 2020 schools in India have been closed and learning has shifted to remote home based learning for those who can access it. School closures will impact learning across the education system. Gains in enrolment, school completion and learning must not get eroded due to the combination of schools being closed and socio-economic hardships related to covid-19. According to the world bank five months of school closure due to covid-19 will result in an immediate loss of 0-6 years of schooling adjusted for quality, bringing the effective learning that a student can achieve down from 7-9 years to 7-3 years during this

of school closure, efforts have been made by Government to ensure continuity of learning of children while they have been in school. Digital tools including internet based high-tech tools like apps and online learning classes, social media platform, television and radio were used extensively.

India is now looking at delivering education programmes quickly and speedily to employ solutions. The accelerate impact of covid-19 presents a challenge to act and transform the education system through technology using it as an important tool of capacity building, inclusiveness and quality learning, without replacing the essential role of teachers/facilities. While technology is not silver bullet to solve the problem of inequalities in access and learning, it has huge potential for changing how teaching and learning is delivered in India, if employed in systematic and inclusive way.

Empowering teachers, frontline workers, children and adolescents and increasing access to and quality of learning. Presently one-third of the 2.6 millions secondary schools in India have ICT labs and a functional computers, universal access to technology in homes and a dream in tribal areas, interiors locations, rural areas and marginal children with disabilities. Children with pass or no access to technology face most challenges in continuing to learn. There is proportional access to the internet across state, further expending on the rural-urban schism, where is percent people of over five years of age in rural areas can use the internet against 37 percent in urban areas additionally. The digital dichotomy extends to the access to hardware and devices where the poorest students and marginalised communities, including girls, do not have access to smart phones and internet connectivity remains poor.

The main area of UNISEF engagement and support is elementary education especially early grades and the transitions to secondary education. As school remains classes and children learn

remotely, UNISEF will engaged with state government for access to remote learning options.

UNISEF will support the expanded use of technology use of online system to improve governance in education capacity of teachers, support system. Other education and participation of children for enhanced learning and development. But at the same time recognizing that quality requires quality teachers and teaching.

Implementation of the national education policy 2013 priority UNSEF will provide technical support at national level in the key areas related to curriculum revision, assessment and reporting, foundational learning, life skills and guidance.

Six basic elements influence the quality of education

- 1) Teacher and teaching method. The teacher is perhaps the most important factor in the quality of education.
- 2) Educational content
- 3) Learning environment
- 4) School management
- 5) Precondition of pupils
- 6) Funding and organisation

These six element can be useful for better quality forwarding to the way of quality education. There are three support quality education; Access to quality teacher, use of learning tools and professional development and the establishment of safe and supporting quality learning environment.

Conclusion :-

Today's quality education will be fruitful for a civilized society who is builder of the nation and they can their higher education because of only quality education. "Dr. Babasaheb Ambedkar not only elementary education education is most essential to keep ahead in progress communities in our progress" He said, higher education in

education which can enable you to occupy the tragically places in the administration. He wanted people to cultivable of freedom and equality among themselves. He regarded it as a mean to reach the door of light and perception to the regions of darkness and ignorance. He emphasised on education for social emancipation.

In the era of globalization, when the foreign universities are need to equate ourselves by all means. Being quality higher education caring about the expectation of students we need to established minimum standards of quality of teaching-learning process etc.

1) (2009, Total quality management, Himalaya House, Nagpur.

Total quality management in education MS Board

implementing the right to education; A Compendiums examples, 2010.

Thought an education, A.P.H. Corporation, New Delhi.

W. S.

PRINCIPAL Vc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

महिलांची सुरक्षा व मानवाधिकार

डॉ. मीनाक्षी कुबडे

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, महात्मा फुले
कॉलनी सावंगी रोड, वर्धा.

Email Id - meenakshi.kubde1974@gmail.com

संपर्क नं. 9823894821

प्रस्तावना :

प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्याचा सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतिष्ठेचा आणि गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी अधिकाराचा आधार आहे. ते एक मूल्य आहे. भारतीय राज्यघटनेनेही हा एक मूलभूत अधिकार मानला आहे. मानवी अधिकाराच्या वैश्विक जाहिरनाम्यातील पानच्या कलमामध्ये कोणत्याही व्यक्तीला अपमानुष करता किंवा मानहानीची वागणूक भोगावी लागता कामा नये असे म्हटले आहे. यादृष्टीने विचार करता स्त्रियांच्या मानवी हक्काची व मानवी प्रतिष्ठेची जपणूक करण्यासाठी त्यांना स्वातंत्र्य आणि समानता पुरवण्याची बरोबरीने मिळणे गरजेचे आहे. हे जर साध्य करायचे असंल तर स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक विकास साधेल अशा शासकीय अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. समाजात स्त्री आणि पुरुष या दोहोही समान महत्त्व आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास करता सार्थक होऊ शकतो. जेव्हा व्यक्तीच्या विकासात मानवाधिकाराची भूमिका सार्थक स्वरूपात लागू केल्या जाईल. सभ्य अशा शासकीय शारीरिक आणि मानसिक दृष्टीकोनातून स्त्रियांच्या अधिकारांची संरक्षण केल्या गेले तरच, समाजातील संस्कृतीचे रक्षण होऊ शकते.

एकीकडे स्त्रीला देवी म्हणून तिची पूजा केली जात तरी, परिस्थितीनुसार सितेसारख्या देवीलाही स्वतःचे घर लागले. सामान्यतः प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत समाजामध्ये दुय्यम दर्जाचीच वागणूक मिळत आलेली आहे. आपल्या अधिकाराप्रती स्त्रीला अधिक संघर्ष करावा लागत आहे. सर्वैधानिक तरतुदी आणि कायदे असून सुद्धा महिलांचे शोषण आणि अत्याचाराच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. देशा विकासाच्या दृष्टीने जात असताना आजही महिला असुरक्षित आहेत. हीन पुढ्य चिंता आहे.

प्रिय विरलेषण :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्षे झालीत. परंतु आजच्या भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्य विषयात स्थितीचा आढावा घेण्यास धक्कादायक चित्र समोर येते. महिलांच्या मतांच्या समान हक्कांच्या, महिलांच्या विकासाच्या दृष्टीने आजच्या भारतात जात आहेत. तर दुसरीकडे महिलांचे शोषणाच्या विविध पानांच्या अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. महाराष्ट्राचा विचार करताना NCRB च्या अहवालांनुसार २०२० या वर्षामध्ये एकूण महिलांच्या ९९७ घटना घडल्या आहेत. याचाच अर्थ महिलांच्या मतांच्या समान हक्कांच्या, महिलांच्या विकासाच्या दृष्टीने आजच्या भारतात जात आहेत. असेच वास्तव चित्रण समोर येते.

भूमिका :

सामाजिक पाहणी अहवालांनुसार महाराष्ट्रातील अत्याचारांच्या प्रमाणाची आकडेवारी विचार करण्यास भाग

81

HUMAN RIGHTS OF MARGINALIZED GROUPS: GLOBAL INTERVENTION STRATEGIES

Mr. Naresh W. Patil & Dr. Ruksana Banu A.

CONTENTS

1	Human rights, Peace Education, and STEM	Miss. Rania Lampou	1
2	Crimes, Social & Gender Injustices and Human Rights Violation	Dr. Gangadevi Sennimalai Marimuthu,	7
3	Protection of Human Rights of Women and Children in India	Asstt. Prof. Meghavee G. Meshram	11
4	Human and Fundamentals of Human Rights	Dr. Swapnaja Pathak	18
5	Socio-Economic Status and Human Rights of 'Maids'	Nilendu Biswas	23
6	<i>Emerging Issues in Human Rights Education: Ethics of Technology</i>	<i>Dr. Muthmainnah</i>	27
7	<i>Concept, History & Evolution of Human Rights</i>	<i>Mr. Naresh W. Patil</i>	31
8	Human Rights of Under-Trial Prisoners under Indian Legislations	Dr. Shilparani Suryabhan Dongre	37
9	Human Rights and Surrogate Motherhood	Preetisha Choudhury	42
10	Human Rights during the Pandemic: Way Ahead	Dr. Preeti Shrivastava Dr. Ruksana Banu	47
11	Review on the Impact of COVID-19 on Human Rights in India	Dr. Rajendra Sitaram Pawar	52
12	Human Rights & Gender Justice	Mr. Rahul Ms. Shelja Singh	57
13	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Human Rights Visionary	Dr. Vinod Kumar Cherukuri	65
14	Human Right Perspectives of Child Labour	Dr. Kamble C.N.	70
15	Indian Constitution and Evolution of Human Rights Commission in Contemporary Society.	Dr. G. Raja Mouli	75
16	Mental Health and Human Rights	Madhubala Rathore	80
17	Inclusive Education and Disabled Children: A Critique	Ms. Noble A. Paliath	84
18	Human Rights and Inclusive Education at K-12 Schools	Dr. Kotra Balayogi	88
19	Child Rights during Covid Pandemic	Dr. P. Nathiya Abhinaya V, Lisha M L	94

xii

PRINCIPAL Vc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

20	Person with Disabilities and Human Rights: An Overview	Namrata Babhulkar	99
21	Protection of Human Rights in India	Miss. Meghavee G. Meshram	104
22	Locating Human Rights in Literature	Dr. Amit. Y. Kapoor	109
23	The Status of the Human Rights among Siddi Tribal Women- With Special reference to the Western Ghats Region of Uttar Kannada in Karnataka	Prof. S. S. Hiremath	113
24	Rights of Migrant Workers under International Human Rights Law	Sudeep Kumar Saket	118
25	History of Human Rights	Mrs. Gurvinder Kaur	122
26	The Transgender Persons (Protection of Rights) Act- 2019: A step towards safeguarding Human Rights of the Transgender	Dr. Lalita Bisen	125
27	Human Rights and Literature	Dr. Alok Kumar Singh	130
28	A Study on Violation of Human Rights of Dalits in India: Need for Intervention Strategies.	Dr. V. Venkateswarlu, K Swaroop Paul Kumar.	135
29	Constitutional Provisions and Right to Information Act: A Fundamental Human Right	Dr. K. Mohana Rao Dr.V.Venkateswarlu	140
30	Human Rights: A feminine Perspective	Dr. Aditi Matilal	146
31	A Study of Violation of Human Rights through Human Trafficking	Miss. Mahera Imam	151
32	<i>Local Self Governance and Protection of Human Rights</i>	Mr. Naresh W. Patil	155
33	<i>Every Child's Right to Humanity</i>	<i>Madhumita Chakraborty</i>	161
34	<i>Law of Re-production- Rights and Issues involved</i>	<i>Dr. B. Lavaraju,</i>	166
35	<i>A Journey of Contemporary Women in Quest for Identity in Anita Nair's Ladies Coupe</i>	<i>Rekha Mahadev</i> Dr. Umakant S. Patil	171
36	Protection of Children from Sexual Offences in India: Legal Perspective	Dr. P. R. L. Rajavenkatesan	175
37	Human rights: Minor trafficking in Jharkhand	Dr. Navlata,	179

38	Technological problems and Rights of ageing people	Bhaskar Y. Kathane	183
39	Human Rights and Women	Dr. Nilima Arvind More	188
40	Recognition of Human Rights among Children in India--- A Purview	Dr. P. Charles Christopher Raj	193
41	Challenges of Child Labors in Eateries of Eastern Vidarbha	Dr. Payal Chamatkar	199
42	Human Rights and UNO	Dr. Sushila Sharma	205
43	Women's Property and Inheritance Rights	Shrikant Muchandi Prof. Y. S. Balavantago	211
44	Human Rights and Constitution of India	Dr. Sunita Bhoikar	216
45	Protection of Domestic Workers in India: Problems and Perspectives	P. Satheesh Dr. P. R. L. Rajavenkatesan	221
46	Human Rights and Indigenous People in India	Dr. G. Sheela Edward	225
47	Human Rights & Sustainable Development Goal No.5- Gender Equality	Dr. Sharmila Ramteke	229
48	The Great Climate Migration and the Human Causality- Climate Change, Displacement and Human Rights	Dr.P.Narender Reddy	235
49	The Impact of COVID-19 Pandemic on Human Rights in throughout	Fr. Baiju Thomas	240
50	Evolution of Human Rights	Trupta Deorao Wakde	245
51	Participative Water Management: Safeguarding the Basic Human Right	Dr Purnajyoti Brahma: Dr. Supriya Mudgal Brahma:	251
52	Right to Development and Environment Protection	Ms. Shilpa S. Jibhenkar	257
53	Human Rights and Literature	Dr. Gurpreet Kour	262
54	Human Trafficking in Indian Society: A Sign of Silent Brutality	Sudhangsu Sekhar Datta	266
55	Human Rights Concerns for the Older People	Dr. Priyanka K. Ambade- Ukey	270
56	Child Labour and Human Rights	Dr. Rahul Tiwari	275
57	Right to Privacy: Human Right Protection- A Judicial activism in Indian legal Perspective	Dr. Gajanan S. Mehkarkar	280
58	Human Rights of Women and	Mrs. Jamini Devi	284

Human Rights and Constitution of India

❖ Dr. Sunita Bhoikar

*Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work
Wardha, Maharashtra, India*

Introduction

Human rights are the basic rights available to any human being by virtue of his birth in the human race. It is inherent in all human beings irrespective of their nationality, religion, language, sex, color or any other consideration. The Protection of Human Rights Act, 1993 defines Human Rights as: "human rights" means the rights relating to life, liberty, equality and dignity of the individual guaranteed by the Constitution or embodied in the International Covenants and enforceable by courts in India".

Protection of human rights is essential for the development of the people of the country, which ultimately leads to development of the nation as a whole. The Constitution of India guarantees basic human rights to each and every citizen of the country. The framers of the Constitution have put their best efforts in putting down the necessary provisions. However, with continuous developments taking place, the horizon of human rights has also expanded. The parliamentarians are now playing a great role in recognizing the rights of people and passing statutes, amending provisions etc. as and when required.

Human Rights in India

India is the biggest democracy in the world. Being democratic country one of the main objectives is the protection of the basic rights of the people. The government of India has given due consideration to the recognition and protection of human rights. The Constitution of India recognizes these rights of the people and shows deep concern towards them.

The Universal Declaration of Human Rights contains civil, political, economic, social and cultural rights. The constitution guarantees most of the human rights contained in the Universal Declaration of Human Rights. Part III of the constitution contains civil and political rights, whereas economic, social and cultural rights have been included in Part-IV of the Constitution.⁸ All the statutes have to be in concurrence of the provisions of the Constitution.

Development of Human Rights

Human Rights in India originated a long time ago. It can easily be recognized from the principles of Buddhism, Jainism. Hindu religious books and religious texts like Gita, Vedas, Arthasatra and Dharmashstra also contained provisions of

human rights. Muslim rulers like Akbar and Jahangir were also very much appreciated for his regard for rights and justice. During the early British era, the people suffered a great violation of several rights and this led to the birth of modern Human Rights jurisprudence in India.

On January 24, 1947, the constituent Assembly voted to form an advisory committee on Fundamental Rights with Sardar Patel as the Chairman. A draft list of rights was prepared by Dr. B. R. Ambedkar, B. N. Rau, K. T. Shah, Harman Singh, K. M. Munshi and the Congress expert committee. Although there were few amendments proposed, there was almost no disagreement on the principles incorporated. The rights in the Universal Declaration of Human Rights were almost completely covered in the Indian Constitution either in Fundamental Rights or Directive Principles of State Policy. Nineteen fundamental rights were covered in Motilal Nehru Committee Report, 1928 out of which ten appear in the Fundamental Rights whereas three of them appear as Fundamental Duties.

International Human Rights and Fundamental Rights (Part III of COI)

India had signed the Universal Declaration on Human Rights January 01, 1942. Part III of the Constitution India 'also referred as magna carta' contains the Fundamental rights. These are the rights which are directly enforceable against the state in case of any violation. Article 13(2) prohibits the state from making any law in violation of the Fundamental Rights. It always provides that if a part of law made is against the Fundamental Rights, that part would be declared as void. If the void part cannot be separated from the main act, the whole act may be declared as void.

Critical Evaluation

Constitution of India provides safeguards for the protection of human rights, however, for the effective implementation of the human rights Government of India has enacted the 'Protection of Human Rights Act, 1993', which provides for the establishment of the National Human Rights Commission, State Human Rights Commission in various states and also the Human Rights Courts at the district level and Indian judiciary is also working to protect the human rights of the people of India as well as to provide speedy remedy to the victim of human rights violation. Despite such efforts by the Government sought objectives have not yet been achieved due to the following reasons:-

i. Though Constitution of India has enumerated various rights but there are large number of people who are not even aware of these rights guaranteed by the Constitution due to their vulnerable conditions and struggle of every day survival. These are the people who are mostly victims of human rights violation but they cannot think to approach court as they are more worried about their daily wages instead of protecting their basic human rights.

[Signature]
PRINCIPAL VC.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

ii. Though Constitution enshrined duties of the State under Part IV i.e. Directive Principles of State Policy to enact laws and to work for the welfare of the people of India in various spheres whereas these directive principles are not enforceable in the Courts and one cannot approach court if the Government does not enforce these principles.

iii. The Human Rights Commission is expected to be completely independent in its functioning. But there is no provision for the independence of the Commission. Infact, there are provisions in the Act which draw attention to the dependence of the Commission on the Government these are discussed as follow:-

- Commission is dependent upon the Government for its human resources for its functions as per Section 11 of the Act.

- Finance is considered as the blood of an organization. Section 32 of the Act makes the commission dependent on central government for its finances as the section stated that "the Central Government shall pay to the Commission byway of grants such sums of money as it may consider fit".

- Human Rights commission is only a fact finding body and it has got no power to adjudicate upon the disputed facts and also to issue any order to any party or government so as to be complied with.⁵⁷The Commission's findings are only advisory to the government. It is at the discretion of the government whether to accept or reject the findings and recommendations of the commission as there is no provision which makes the recommendations binding on the government.

- Commission does not have power to constitute a special investigation team for purposes of investigation and prosecution of offenses arising out of violations of human rights.

v. Unlike the Supreme Court and High Courts Commission cannot inquire into any matter which is pending before state human rights commission or before human rights courts despite the gravity of matter concern as provided under Section 36(1) of the Act.

v. Act has put a 1 year limitation period for seeking redressal of grievances before the human rights commissions. Human rights commissions cannot investigate an incident if the complaint was made more than one year after the incident as provided under Section 36 clause2. Therefore, a large number of genuine grievances go unaddressed if the victim fails to approach the commission on time due to whatsoever reasons.

vi. It is not mandatory for the State government to establish state human rights commissions and human rights courts. Sections 21 provide "*A State Government may constitute a body to be known as the..... (Name of the State) Human Rights Commission to exercise the powers conferred upon, and to perform the functions assigned to, State Commission under this chapter*". Section 30 provide that "*For the purpose of providing speedy trial of offenses arising out of violation of human rights, the State Government may, with the concurrence of the*

Chief Justice of the High Court, by notification, specify for each district a Court of Session to be a Human Rights Court to try the said offenses."

Conclusion

Human Rights are the basic rights which form the essential part of his/her development as a human being. The constitution acts as a protector of those basic rights as Fundamental Rights and DPSPs. More emphasis has been given to the fundamental rights and they are directly enforceable in the court of law. From a deep study of Part III and Part IV of the Indian Constitution, it is easily evident that almost all of the rights provided in UDHR (Universal Declaration on Human Rights) are covered in these two parts.

Judiciary has also taken great steps such as relaxing rules of 'locus standi' and now any other person in place of the ones affected can approach Court. The apex court has interpreted the Fundamental Rights available to a citizen and now rights like right to privacy, right to clear environment, right to free legal aid, right to fair trial etc. also find place in the Fundamental Rights. Our founding fathers were men of great vision and integrity. Infighting for liberation from colonial rule and drafting our national charter- imbued with a socialistic spirit - they have both left us (their descendants) a valuable heritage and expressed their basic faith in our ability to solve through democratic processes the most complex problems.

They had envisaged the Judiciary as a bastion of rights and of justice, and, therefore, decided to rely on the Supreme Court to define and enforce the guarantees of Part III. They were, in effect, acknowledging the peculiar competence of that branch of government to perform such crucial tasks. Such expectations, is after all, the heart of our constitutional blueprint of justifiable Fundamental Rights. It is, therefore, the judiciary's responsibility to ensure that their faith was not unfounded. Indeed, on the occasion of the Seventy Fifth Anniversary of India's independence, there is no more vital task to which we (citizens and the judiciary) can dedicate ourselves. Our task is arduous but certainly not insurmountable. A crucial ingredient in the success or failure of a national task of this magnitude is the dream that inspires hard and sustained work and the vision that impels the enduring belief in the future greatness of India. The eminent historian, E.P. Thompson's poignant words will perhaps inspire us in our collective endeavor and give us some idea of the momentous destiny that India is called upon to fulfill. He writes: India is not an important country but perhaps the most important country for the future of the world. All the convergent influence of the world run-through this society: Hindu, Muslim, Christian, Secular, Stalinist, Liberal, Maoist, Democratic-Socialist, and Gandhian. There is not thought that is being thought in the East or the West which is not active in some Indian mind. If that subcontinent is rolled up into authoritarianism, if that varied intelligence and creativity should be submerged into conformist darkness, it would be one of the

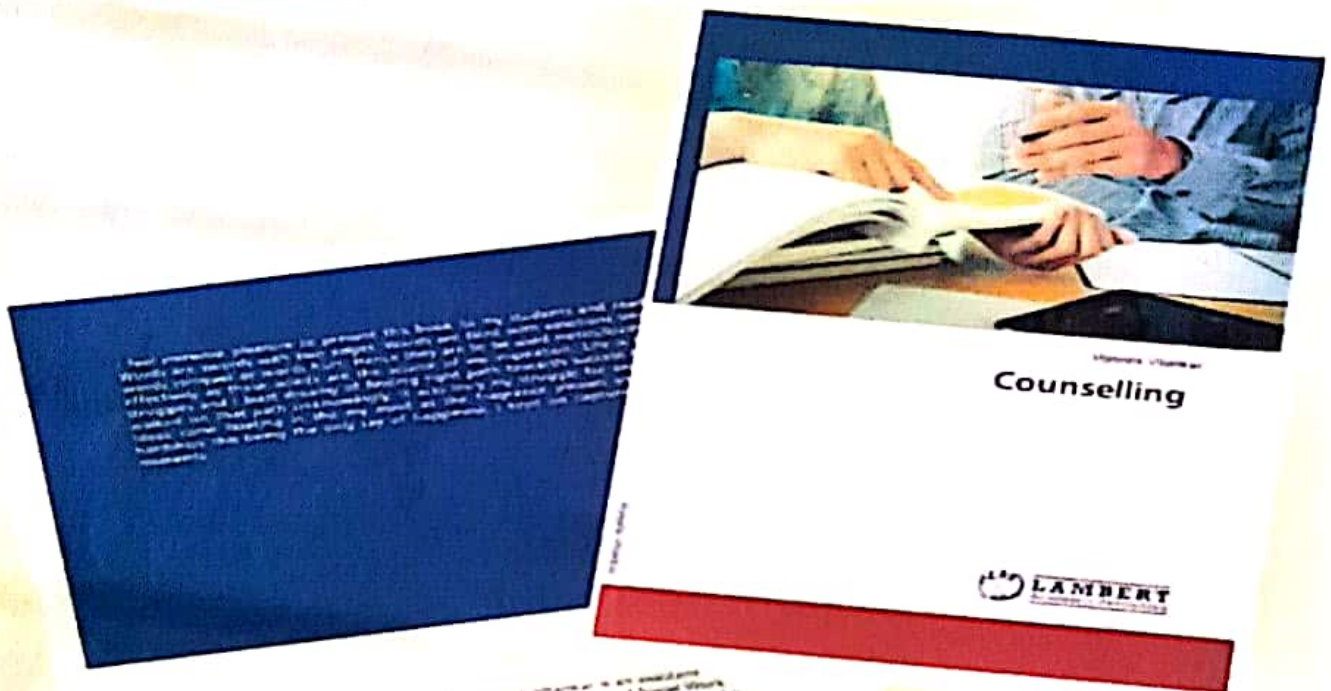
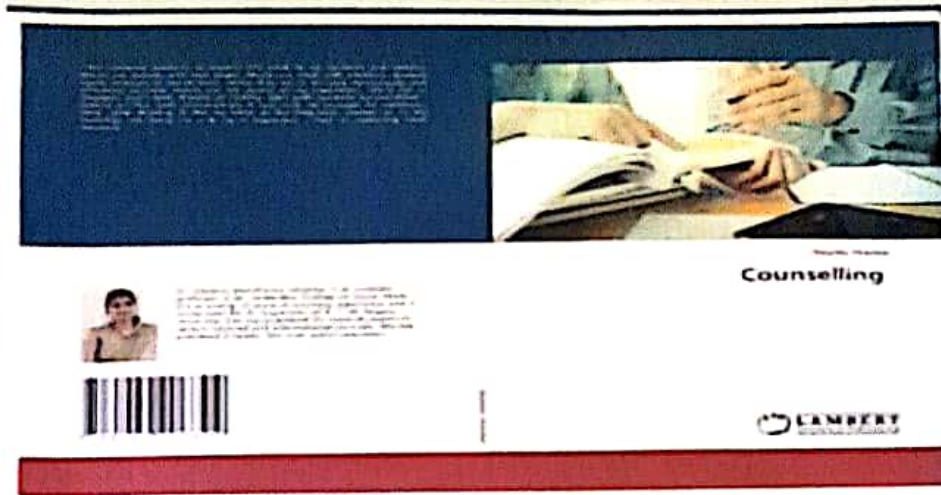
greatest defeats of the human record, sealing the fate of a penumbra of other Asiatic nations.

References

- Dr. Anant Kalse (2016), a brief lecture on "Human Rights in the Constitution of India", available at: <http://mls.org.in/books/H-2537%20Human%20Rights%20in.pdf>.
- Amartish Kaur (2017), "Protection of Human Rights in India – A Review", *Jamia Law Journal*, Vol.2
- Saumendra Das and N.Saibabu (2014), "Indian Constitution: An Analysis of the Fundamental Rights and the Directive Principles", *ARS – Journal of Applied Research and Social Sciences*, Vol.1, Issue.17, December 2014, ISSN 2350-1472".
- P. Lal, *supra* note 294, at 129
- See, e.g., *Maneka Gandhi v. Union of India*, A.I.R. 1978 S.C. 597.
- See INDIA CONST. art. 141.

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warana

VS
PRINCIPAL I/c.
 Dr. Ambedkar College of
 Social Work, Warananagar

Cover page
 ISBN mention

I feel immense pleasure to present this book to my students and readers. Words are swords with two edges. Words are filled with emotions similarly words conquer or words hurt. Hence they are to be used meticulously and effectively as these words are the source of my inspiration. Life is full of struggles and I least dreamy of finding right path towards success, Albeit I walked on that path unknowingly. It was truly my struggle for existence. Ideas came floating in the my mind as the fragrance pleases us. In my hardships this being the only ray of happiness, I kept on capturing these moments.

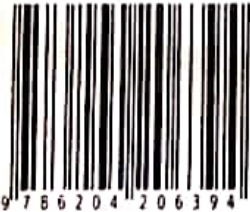

Vijayata Vitankar

Counselling

Dr. Vijayata Manoharao Vitankar is an assistant professor at Dr. Ambedkar College of Social Work. She is having 12 years of teaching experience and a recognized Ph. D. Supervisor of R. T. M. Nagpur University. She has published 22 research papers in various national and international journals. She has published 2 books. She is an active counselor.

Vijayata Vitankar

LAP LAMBERT
Academic Publishing

PRINCIPAL i/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warudha

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, registered names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.lapimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L. Publishing group

str. A.Russo 15, of 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-4-20639-4

Copyright © Vijayata Vitankar

Copyright © 2021 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L. Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

COUNSELLING

FOR AUTHOR USE ONLY

Writer

Dr. Vijayata Vitankar- Vanjalkar

M.S.W., M.Phil., Ph.D. SET (Social Work)

Assistant Professor

Dr. Ambedkar College Of Social Work, Wardha (Maharashtra)
INDIA

PRINCIPAL W.C.

Dr. Ambedkar College of Social Work, Wardha

9378

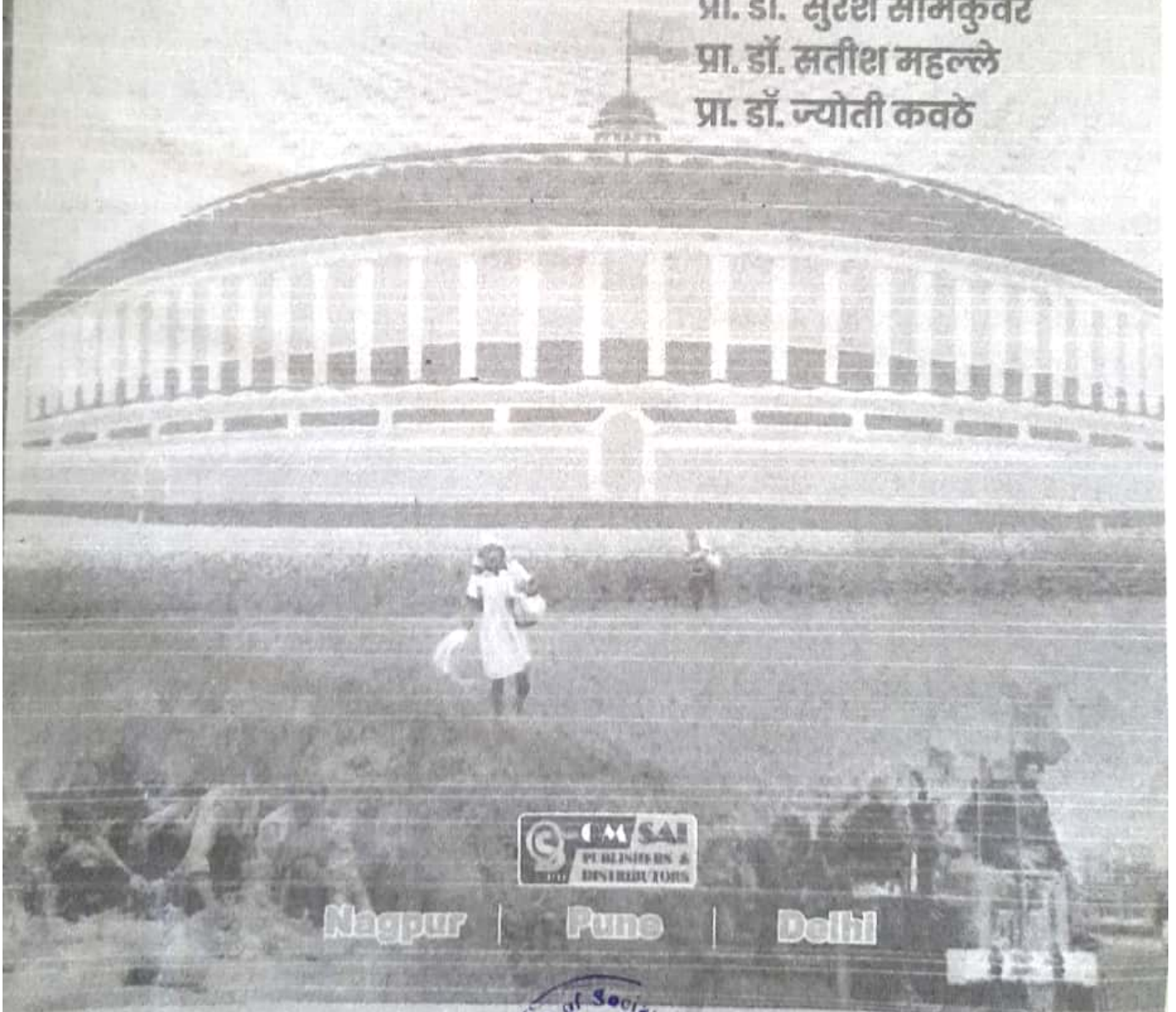
शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने

संपादक :-

प्रा. डॉ. सुरेश सोमकुवट

प्रा. डॉ. सतीश महल्ले

प्रा. डॉ. ज्योती कवठे

Nagpur

Pune

Delhi

PRINCIPAL Vc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

- शेतीविषयक पारित विषेयके आणि शेतकरी आंदोलने
- © सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written premission of the publishers.

- ISBN : 978-93-91201-80-7
- प्रथम आवृत्ती : २०२१
- प्रकाशक :
श्री. गणेश राऊत
ओम साई पब्लिशर्स आणि डिस्ट्रीब्युटर्स
२९, इंदिरानगर, टी.बी. वार्डच्या मागे, नागपुर.
मो.नं. : ९९२३६९३५०६, ई-मेल: ospdnagpur@yahoo.com
- मुद्रक व डिस्ट्रीब्युटर्स :
साई ज्योती पब्लिकेशन
मो.नं. : ९७६४६७३५०३
ई-मेल : sjp10ng@gmail.com, वेब साईट : www.saijyoti.in
- सेल्स ऑफिस :
बुक्स एन बुक्स
६५, शॉप नं. २, राधिका पॅलेस,
हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपुर.
मो.नं. : ९९२३५९३५०३
- शाखा :
पुणे शाखा :
२०३, परिस स्पर्श हाईट,
अंबामाता मंदीर रोड,
अंबाई दर, धायरी,
पुणे-४११०४१.
मो.नं. : ९४२०३१८८८४
न्यु दिल्ली शाखा :
२१३, वर्धन हाऊस, ३/२८
अंलागे रोड, दक्षिणगंज,
न्यु दिल्ली-११०००२.
मो.नं. : ८८८८८८८८८८८८,
९३२०६५६६००
- अक्षर रचना :
श्री गणेश ग्राफिक्स, नागपुर.

अनुक्रमणिका

१.	चुआड आदिवासी शेतकऱ्यांचे आंदोलन (इ.स. १७६१ ते १८०५) लक्ष्मण न. गोरे	०१-०६
२	भारतीय कृषी व्यवस्था कायदे आणि आंदोलने (विशेष संदर्भ : वर्धा जिल्हा) डॉ. एच. यु. पेटकर	०७-१३
३.	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था ✓ डॉ. माधुरी झाडे	१४-२०
४.	शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने डॉ. अरूणा थुल (देवगडे)	२१-२५
५.	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण भागातील शेती व इतर व्यवसायातील परिणाम प्रा. कोल्हे तुकाराम त्रिंबकराव	२६-३०
६.	शेतीविषयक पारित कायदे आणि शेतकरी आंदोलन डॉ. गजानन रा. सोमकूर	३१-३५
७.	शेतीविषयक पारित विधेयके व शेतकरी आंदोलनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. रुपेश वामनराव खुबाळकर, डॉ. अमोल गिरिधरराव आवंडकर	३६-४३
८.	कृषी विधेयक २०२० आणि शेतकरी आंदोलनाची कारणमीमांसा मनिषा एस. सोनटक्के	४४-४८
९.	शेतीविषयक पारित विधेयके आणि शेतकरी आंदोलने प्रा. डॉ. निता सोमनाथे (गंधणे), श्रीमती गोपिकाबाई भुरे	४९-५५
१०.	शेतकरी आंदोलनाची दिशा व दशा प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	५६-५९
११.	कृषि विधेयकाची गरज आणि समोरील आव्हाने डॉ. आशिष ठाणेकर	६०-६५
१२.	नवीन कृषी कायदा २०२० आणि शेतकरी आंदोलन डॉ. प्रवीण भास्करराव हाडे	६६-७२

PRINCIPAL Vc.
 Dr. Ambedkar College of
 Social Work, Warananagar

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था.

डॉ. माधुरी झाडे

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

९४२३४२०२६३, madhurizade@gmail.com

भारतीय समाजव्यवस्थेचा अभ्यास करित असताना भारत हा कृषीप्रधान देश आहे यासोबतच भारतीय समाजव्यवस्थेचा प्रमुख गाभा हा कृषी व्यवस्थेशी निगडीत आहे असे आपण अनेकदा भाषणात, वर्तमानपत्रात तसेच मासिकांमधून ऐकत, वाचत असतो. आजही ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक जनता ही ग्रामीण भागात राहते व शेती तसेच शेतीशी निगडीत व्यवसाय करतात. परंतु अजुनही त्यांच्या जीवनमानामध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येत नाही. भौतिक घटकामध्ये थोड्याफार प्रमाणात बदल झालेले दिसून येतात परंतु आर्थिक व्यवस्था अजुनही बेताचीच असलेली दिसून येते. याकरिता वेगवेगळे घटक कारणीभूत असले तरी सर्वात कारणीभूत शासनाची धोरणे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कृषी व्यवस्थाविषयी आपली अभ्यासपूर्ण भूमिका विशद केली. त्यांच्या मते शेती व्यवसाय हा मानवी जीवनामध्ये सर्वात महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. तो प्राथमिक व सर्वात असा प्राचीन व्यवसाय आहे. मानवाला जीवंत राहण्याकरिता ज्या ज्या घटकाची गरज आहे त्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता या व्यवसायामधून केली जाते. यासोबतच शेतीच्या व्यवसायाशी संबंधित पुरक व्यवसाय उदा. दुग्धपालन, मासेमारी, कुक्कुटपालन, शिकार खनिज प्राप्ती करून मानव आपल्या भौतिक गरजांची पूर्तता करित असतो. म्हणून हे ही घटक त्यांच्या जगण्याकरिता साधने उरतात. मानवाला आवश्यक असणाऱ्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता उदा. अन्नधान्याचे उत्पादन शेती व्यवसायामधून करण्यात येते. त्यामुळे शेती व्यवसाय हा सर्वात महत्त्वाचा उद्योग असल्याचे गत 'स्मॉल होल्डींग इन इंडिया' या निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

सामाजिक चळवळी

सामाजिक चळवळ म्हणजे काय? याबाबत सामाजिक विचारवंतांमध्ये एकमत असलेले दिसून येत नाही. तरीदेखील १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये 'सोशल मुव्हमेंट' हा शब्द फार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. तो सामाजिक-परिवर्तनाचा काळ होता. शोषित वर्गाच्या उधारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय व्यक्तींनी नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी व त्या अनुषंगाने ध्येय-धोरणे आणि आर्थिक संबंध बदलविण्यासाठी जे कार्य केले त्या संदर्भात हा शब्द वापरण्यात आला. इ. स. १९५० च्या सुरुवातीला काही विचारवंतांनी 'सामाजिक चळवळ' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात पॉल विलकिन्सन ह्यांचे नाव घ्यावे लागते. तसेच हा शब्द प्रथम वापरणाऱ्या रुडॉल्फ हेब्रेल्ड, वील स्मेलसर आणि जॉन विल्सन ह्यांची नावे घ्यावी लागतील. काही वेळा

एखाद्या गटाचा, समुहाचा किंवा विशिष्ट प्रसंगांना सरकारी दडपशाहीच्या विरोधात लोकांना केलेल्या प्रतिकारांचाही सामाजिक चळवळ म्हणून उल्लेख केला जातो परंतु जोपर्यंत हा प्रतिकार एखाद्या व्यक्तीचा किंवा काही व्यक्तींचाच असतो तोपर्यंत त्या प्रतिकाराला 'सामाजिक चळवळ' म्हणता येणार नाही असे मत स्कॉट यांनी मांडले. डेव्हीड बॅलीच्या मते, सामाजिक चळवळ हा 'बेकायदेशीर सामाजिक निषेध' आहे. मात्र ज्यांना समाजात बदल घडवून आणावयाचा आहे त्यांच्या दृष्टीने या कृती कायदेशीरच असतात.

हर्बर्ट ब्लूमर यांच्या मते, 'सामाजिक चळवळ हा समूहाने केलेला असा प्रयत्न असतो की ज्यामुळे जीवनाला एक नवीन दिशा प्राप्त होते'

लॅंग आणि लॅंग यांच्या मते, 'सामाजिक चळवळ अशा एका व्यापक आधारावर असते की ज्याचा मुख्य उद्देश प्रस्थापीत सामाजिक व्यवस्थेतील नूलमूत स्वरूपावर प्रभाव टाकून त्यास नवीन स्वरूप प्रदान करणे'

टर्नर आणि विल्यम यांच्या मते, 'एखाद्या समाजात किंवा मानवी समूहात लोक सामुहिकरित्या आणि सातत्याने अशी कृती करित राहतात की जी समाजात विरोध आणि परिवर्तन यांना चालना देते, तिला सामाजिक चळवळ म्हटले जाते'

वरील सर्व व्याख्यांवरून आपल्या असे निदर्शनास येते की, प्रस्थापित व्यवस्थेचे जेव्हा समाजातील विशिष्ट समूहाच्या दृष्टिकोनातून अधिकांश दोष आढळून येते किंवा त्या समूहाच्या प्रगतिला मारक ठरते तेव्हा त्या व्यवस्थेमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने केलेले सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ अशी सामान्यपणे आपण व्याख्या करू शकतो.

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास पाहत असताना त्यांची वैचारिक पार्श्वभूमी आपणास महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या पुस्तकात दिसून येते. हे पुस्तक महात्मा फुल्यांनी १८८३ मध्ये लिहिले. या पुस्तकामध्ये महात्मा फुल्यांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक / शोषण आणि सावकार, शासकीय धोरणे, सरंजामदार ह्यांच्याकडून होणारे अमानुष शोषण यांचे विस्तृत वर्णन केले आहे. महात्मा फुल्यांनी वर्जात जन्मणाऱ्या जगणाऱ्या आणि मरणाऱ्या शेतकऱ्याची परिस्थिती सुधारण्याकरिता वैज्ञानिक दृष्टिकोन देऊन त्याचा विकास साधण्याची कल्पना त्यांनी मांडली.

स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडामध्ये भारतात शेतकऱ्यांची अनेक आंदोलने झालेली दिसून येतात. अशा अनेक आंदोलनांमध्ये प्रामुख्याने डाव्या पक्षाचा व साम्यवादी पक्षाचा मोठ्या प्रमाणात पुढाकार असलेला दिसून येतो. यामध्ये विशेषत्वाने बंगालमधील तेभाग आंदोलन, तेलंगणामधील शेतकरी उठाव आणि वारली आदिवासींचे आंदोलन यांचा उल्लेख येतो. नंतरच्या काळामध्ये जमिनदारी निर्मूलन, कमाल जमीन धारण कायदा, कसेल त्याची जमिन या तत्त्वावर कुळ कायदे हे एकामागून एक संमत झाले.

महाराष्ट्रामध्ये सन १९८० ते ९० च्या दरम्यान अनेक आंदोलने झाली ही आंदोलने 'शेतकरी संघटना' यांनी केलीत. या आंदोलनांना बऱ्यापैकी यश देखील मिळाले. या आंदोलनाचा अभ्यास संशोधनकर्त्यांनी संशोधन पेपरमध्ये केला आहे. संशोधनकर्त्या ही एका

PRINCIPAL Wc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wai, Maharashtra

शेतकरी कार्यकर्त्यांची मुलगी आहे. तीने हे आंदोलने लहानपणापासूनच बघितले आहे. तसेच आज ती सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून मागील बारा वर्षांपासून कार्यरत आहे. आजही शेतकऱ्यांची स्थिती व महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेली आंदोलने यांचा अभ्यास करण्याकरिता तिने 'महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी व आधुनिक कृषी व्यवस्था' या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे उद्देश

- १) महाराष्ट्रामध्ये सन १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेल्या आंदोलनाचे अध्ययन करणे.
- २) या आंदोलनाचे स्वरूप जाणून घेणे.
- ३) आंदोलनाची फलश्रुती जाणून घेणे.
- ४) वर्तमान कृषी व्यवस्थेविषयी माहिती जाणून घेणे.

गृहीतकृत्ये

- १) महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान शेतकरी संघटनेने मोठ्या प्रमाणात आंदोलने केलीत.
- २) या आंदोलनामुळे मुख्यतः नगदी पिक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना फायदा झाला.
- ३) वर्तमान कृषी व्यवस्था व सरकारी कायदे शेतकऱ्यांवर आघात करणारे आहेत.

कांदा आंदोलन (मार्च १९८०)

चाकणच्या बाजारामध्ये कांद्याचे भाव एकदम गडगडले त्यामुळे शेतकरी संघटनेने १ मार्च १९८० ला रास्ता रोको आंदोलन केले. १० मार्चला शेतकऱ्यांनी आपआपल्या बँलबंडीद्वारे चाकण येथे पुणे-नाशिक महामार्ग बंद करण्याचा सत्याग्रह सुरु केला. शेवटी १५ मार्च ला शासनाने नाफेड या सरकारी खरेदी विक्री संस्थेतर्फे कांदा खरेदी करणार अशी घोषणा केली. यातील बहुतांश मागण्या नान्य झाल्यामुळे शेतकरी संघटनेने आंदोलन मागे घेतले. परत एप्रिल महिन्यामध्ये शासनाने कांदा खरेदी बंद केल्यामुळे परत आंदोलन करण्यात आले. शासनाने परत कांदा खरेदीची घोषणा केल्यावर आंदोलन मागे घेण्यात आले.

ऊस आंदोलन (ऑगस्ट ते नोव्हेंबर १९८०)

ऊसाला ३०० रुपने प्रतिटन घात मिळाला याकरिता नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यातील ऊस उत्पादकांनी शेतकरी संघटनेच्या नेतृत्वाखाली आंदोलनाची तयारी केली. यामध्ये गळतीच्या हंगामात साखर कारखानदारांना ऊस न देण्याचा ठराव करण्यात आला. साखर कारखाना महासंघाचे माध्यम व बोरले यांनी शेतकऱ्यांच्या या मागणीला उंबा दर्शविला. पण इतर कारखान्यांनी मात्र सरकारच्या माध्यमातून दडपण आणण्याचा प्रयत्न सुरु केला. यामध्ये ऊसाच्या पिकासाठी आवश्यक पणीपुंगवटा व विजपुंगवटा बंद केला तेव्हा १० नोव्हेंबरला नाशिक-धुळे-अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी 'गस्ता रोको' आंदोलन सुरु केले. तसेच खेरवाडी येथे 'रेल रोको' आंदोलन सुरु केले. ही आंदोलने अतिशय शांततापूर्वक

मागिने चालू असतानाच पोलीसांनी १० नोव्हेंबरला शेतकऱ्यांवर लाठीमार व गोळीबार केला. यामध्ये दोन शेतकऱ्यांचा मृत्यू झाला. शेतकरी नेत्यांसह अनेकांना अटक झाली. शेतकरी नेते शरद जोशी यांनी तुरुंगात आंदोलन सुरु केले. २० नोव्हेंबरला विदर्भातील शेतकऱ्यांनी एक दिवस चक्का जाम आंदोलन करून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाला पाठिंबा दर्शविला यामध्ये हजारो शेतकऱ्यांनी अटक करवून घेतली. शरद जोशींनी २४ नोव्हेंबरला उपोषण सोडले व २७ नोव्हेंबरला महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी ऊसाला ३०० रु. प्रति क्विंटल भाव देण्याची घोषणा केली.

दुध आंदोलन (जून १९८२)

धुळयामध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या शेतकरी संघटनेच्या मेळाव्यामध्ये २२ एप्रिल १९८२ ला दुध आंदोलनाची घोषणा करण्यात आली. यासोबतच शेतकरी विरोधी असलेल्या शासकीय धोरणास हानून पाडण्याकरिता 'कर्जमुक्ती' व 'स्वदेशी' या चळवळी हाती घेण्याचे ठरविले. संघटनेच्या मागणीनुसार दुधाचे भाव वाढवून मिळणार नाही असे शासनाकडून उत्तर मिळताच २८ जून १९८२ ला दुध आंदोलन सुरु करण्यात आले. मात्र नाशिक, पुणे, धुळे, सांगली, सातारा इत्यादी जिल्ह्यांमध्ये थोडाफार प्रतिसाद वगळता इतरत्र मात्र या आंदोलनाला प्रतिसाद मिळाला नाही त्यामुळे हे आंदोलन फसले. शेतकरी संघटनेने हे मान्य करित आंदोलन मागे घेतले व त्यानंतर धुळे जिल्ह्यामध्ये मे १९८२ मध्ये या आंदोलनाच्या दुसऱ्या टप्प्याला सुरुवात झाली. दुधाच्या भावात वाढ न करण्याच्या शासनाच्या धोरणाचा निषेध करून शासनाचा विरोध असूनही धुळे जिल्हाधिकारी कार्यालयावर गाई गुरासह मोर्चा नेण्यात आला. पोलीसांनी या मोर्चावर जबर लाठीहल्ला करून ते आंदोलन उधळून लावले.

कापूस आंदोलन (नोव्हेंबर-डिसेंबर १९८६)

२३ नोव्हेंबर १९८६ रोजी शेतकरी संघटनेने कापूस उत्पादकांचे आंदोलन सुरु केले. यामध्ये विदर्भातील नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, अमरावती, यवतमाळ, अकोला, बुलडाणा या जिल्ह्यात आणि मराठवाड्यामध्ये परभणी व नांदेड या जिल्ह्यामध्ये शेतकरी संघटनेने 'रास्ता रोको' आंदोलन केले. या आंदोलनात खुप मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांचा सहभाग असताना देखील शांततेत पार पडले त्यापुढच्या टप्प्यात कृत्रीम धाग्याची वस्त्र घालणाऱ्या प्रवाशांना अडविणे व त्यांच्या कापडावर संघटनेचा शिक्का मारणे असा कार्यक्रम आखण्यात आला तसेच रेल रोकोचाही निर्णय घेण्यात आला. त्यामुळे ८ ते १० हजार शेतकऱ्यांना अटक देखील करण्यात आली. सरकारने हे आंदोलन संपविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले. कापूस उत्पादकांचा पुढचा टप्पा कृत्रीम धाग्याच्या वस्त्राची खरेदी विक्रीपासून परावृत्त करण्याकरिता दुकानांसमोर पिकेटिंग करणे हा होता. परंतु हे आंदोलन सुरु होण्यापूर्वीच शासनाने शेतकरी मागत असलेली कापसाची किंमत मान्य केली तसेच एकाधिकार कापूस खरेदी योजना व निर्यातवाढ यासंबंधीच्या संघटनेच्या मागण्या मान्य केल्या.

कर्जमुक्ती आंदोलन (१९८८-८९)

शेतकऱ्यांच्या शेतीपालाला योग्य भाव मिळत नसल्याने शेतकऱ्यांची लुट होते. अशा तुटीचा धंदा करण्यासाठी सरकार जे कर्ज देते त्याची परतफेड करणे शेतकऱ्यांना जवळपास अशक्य आहे म्हणून शेतकऱ्यांना या कर्जातून मुक्त करावे असा दृष्टिकोन कर्जमुक्ती आंदोलनामागे होता. हे आंदोलन रस्त्यावर उतरून लढायचे नव्हते तर ते न्यायालयात लढायचे होते. शेतकरी संघटनेने गावोगावी शेतकऱ्यांना कर्जमुक्तीचे अर्ज वाटून ते भरून घेऊन न्यायालयामध्ये दाखल केले व कर्जवसुलीवर स्थगिती आणली. ही न्यायालयीन लढाई बऱ्याच दीर्घकाळपर्यंत चालली दरम्यान केंद्र सरकारने व नंतर राज्य सरकारनी कर्जमाफीची योजना मंजूर केली.

महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान याव्यतिरिक्त तंबाखू आंदोलनाची देखील सुरुवात झाली तसेच शेतकरी संघटनेने अनेक मेळावे, परिषदांचे देखील आयोजन केलीत व यामधूनच वेगवेगळ्या आंदोलनांना दिशा मिळत गेली. वरील आंदोलनापैकी दुध आंदोलन वगळता सर्व आंदोलने ही यशस्वी झालीत याचे श्रेय खऱ्या अर्थाने शेतकरी संघटनेच्या एकजुटीला व एकात्मतेला जाते.

आधुनिक कृषी व्यवस्था :

सर्व राजकीय, सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या भाषणामध्ये सातत्याने भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे शब्द आपल्या कानावर पडतात. परंतु याच राजकीय व्यवस्थेने आपल्या कृषीप्रधान देशातील कृषी व्यवस्थेकरिता काय केले याचा विचारही तेवढाच महत्त्वाचा आहे. जर कृषीप्रधान देशासाठी शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिती ही चांगली असावयास हवी होती. त्यांचे जीवनमान उंचावयास पाहिजे होते परंतु मात्र परिस्थिती फार वेगळी आहे. मागील २०-२५ वर्षांत तर शेतकऱ्यांची स्थिती अतिशय खालावलेली असून मराठवाडा, विदर्भातील अनेक शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ आली आणि त्या आत्महत्यांमध्ये सतत वाढ होताना दिसून येत आहे.

शेतीसंदर्भात शासकीय पातळीवर कोणतेही सरकार गंभीर असल्याचे दिसून येत नाही. जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिक व्यापार संघटना यांचेही भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाले.

१९९७ पासून जागतिक पातळीवर भारताची ओळख ही कापूस आयातदार देश म्हणून होऊ लागली. आपल्या देशातील पंचविस हजार कापूस उत्पादकांना दरवर्षी सरासरी ३ अब्ज डॉलरपेक्षा अधिक अनुदान देणाऱ्या अमेरिकेतून कापूस भारतात येणार असेल तर विषम स्पर्धेत भारतीय कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचा निभाव कसा लागणार व कापसात असलेली जागतिक मंदी मोठ्या प्रमाणात अनुदानित कापूस आयात होणार अशा परिस्थितीत भारतीय शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचे संरक्षण नाही या कचाट्यामध्ये तो कसा तग धरणार?

साधारणतः १५ वर्षापूर्वी ५० ते ६० टन गव्हाची आयात केल्या गेली. गव्हावरचे आयात शुल्क हटविण्यात आले. गव्हाच्या आयातीचे मुक्त परवाने देण्यात आले. देशात दरवर्षी सरासरी ५० ते ६० लाख टन खाद्यतेलाची आयात होते त्याकरिता पंधरा हजार कोटी रुपयाने परकीय चलन मोजल्या जाते. इटलीच्या आयातीतही मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. उलट मक्याचे भाव थोडेमहुत वाढल्याबरोबर मक्यावर निर्यातबंदी लादल्या जाते. कांदा महाग झाल्याबरोबर 'कांद्याने आणले डोळ्यात पाणी' म्हणून हाकाटी होते. चीन व पाकिस्तानमधून तात्काळ कांदा आयात केला जातो. परंतु कांदा जेव्हा स्वस्त होतो तेव्हा कोणाच्याच डोळ्यात पाणी येत नाही.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे आपण सगळेजण म्हणत असतो परंतु स्वातंत्र्याच्या ७३ वर्षांनंतर कर्मचाऱ्यांकरिता सातवा वेतन आयोग येतो परंतु शेतकऱ्यांसाठी एकच राष्ट्रीय शेतकरी आयोग आणि त्यांच्याही शिफारशीला केराची टोपली दाखविली जाते.

आज भारतीय शेतीवर चारही दिशांनी मारा होताना दिसतो आहे तो थोपविण्याकरिता आम्ही प्रयत्न करित नाही तर त्यावर चरपांगी मलमपट्टी करण्याचे काम करतो. आजही शेतकऱ्यांच्या जीवावर येईपर्यंत आम्ही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो व त्यानंतर उलट्या बोंबा मारणे चालू करतो. (उदा. व्यसनाधिनता, कर्जबाजारीपणा, मुलीचे लग्न, सामाजिक प्रतिष्ठा इत्यादी) यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो. परंतु अनेक वर्षांपासून ठोस पावले उचलली नाहीत तर उलट नवनवीन कायदे करून त्यांना फसविण्याचेच प्रयत्न करित आहोत. आजची आमच्या शासनाची निती ही शेतकरी विरोधी असून भांडवलशाही धार्जिने असल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच आज आमच्या शेती व्यवसायावर फार मोठी संकटे येत आहेत.

प्रमुख निष्कर्ष

- १) महाराष्ट्रामध्ये १९८० ते १९९० च्या दरम्यान झालेले आंदोलन (दुध आंदोलन वगळता) यशस्वी झाली.
- २) महाराष्ट्रातील आंदोलन यशस्वीतेकरिता शेतकरी संघटनेची महत्त्वाची भूमिका आहे.
- ३) महाराष्ट्रातील १९८० ते १९९० च्या दरम्यानातील आंदोलनामध्ये उत्फूर्तपणे शेतकऱ्यांच्या प्रतिसाद फार मोठ्या प्रमाणात मिळाला.
- ४) आधुनिक कृषी व्यवस्था व सरकारची धोरणे कृषी व्यवस्थेकरिता मारक असून भांडवलदारांना पुरक आहे.

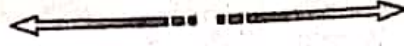
संदर्भग्रंथ सूची

- १) शहा, घनश्याम (२००८). भारतातील सामाजिक चळवळी. पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.
- २) देवगांवकर, एस. जी., देवगांवकर, शैलेजा आणि डुमरे, जयमाला (२००९). सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन. नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन.
- ३) भोळे, भास्कर (२००६). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे समाजशास्त्र. संपादक परिवर्तनाचा वाटसरु अंक दिपावली.

NK
PRINCIPAL W.C.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warden

- ४) कांबळे, सी. टी. आणि पबळे, टी. एस. (२०१०). भारतातील सामाजिक चळवळीची रुपरेषा. नांदेड, क्विंटिक् पब्लिकेशन.
- ५) कच्छवे, मारोती (२०१३). भारतीय शेती व जागतिकीकरण. परशणी, न्यु गॅन पब्लिकेशन्स.
- ६) ढोबळे, विष्णू (२००९). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या जागतिकीकरणातील शोकांतिका. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
- ७) देशमुख, सदानंद (२००२). बारोमास. पुणे : कॉन्टीनेंटल प्रकाशन.

Total Books and chapters in edited volume / Books published and paper in national / International conference Preceding

1 list of paper | Bwks

Author Name	Book	Chapter in Book	Year	ISBN	Publisher / Website
Dr. Sunita Bhoikar	-	Right of Woman in India	2022	978-93-9130549-9	Aadhar publication Amravati
Dr. Vijayata Vitankar	-	Stress management	-	978-93-92865-32-9	Educational Publication Aurangabad
Dr. Sonita Bhoikar	-	Principals and barriers in communication	-	978-93-928665-32-9	Educational Publication Aurangabad
Dr. Vijayata Vitankar	Counselling in social work		-	978-93-5268-6-55-1	Anant Publication Nagpur

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Dr. Bhoikar 202
ISBN

Women Empowerment *A Need of The Hour*

Mr. Naresh W. Patil, India

Dr. Muthmainnah, Indonesia

Akshita Publishers and Distributors
Delhi-110053 (India)

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

Copyright © 2022
All rights reserved
Printed in India

Published by :
Akshita Publishers and Distributors
H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wall Gall
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
E-mail: abooks2019@gmail.com
Mobile: 9968053557

Women Empowerment A Need of The Hour

© Authors

Date of Publications: 21st March, 2022

First Edition 2022

ISBN: 978-93-91120-33-7

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publishers.

This Book has been published in good faith that the material provided by author is original. Every effort is made to ensure accuracy of material but the publisher and printer will not be held responsible for any inadvertent errors

PRINTED IN INDIA

PRINCIPAL I/c.

Dr. Ambedkar College of

Social Work, Warangal

Published by Akshita Publishers and Distributors, Delhi-110053. Laser Type Setting at Shaheed
Computers, Printed at Milan Enterprises, Delhi-110053.

Foreward

Empowerment of Women in the 21st century plays an important role in the development of the country. Women constitute almost half of the population in the world and access to education has been one of the most pressing demands of book on Women's Right Movements. Women's education has also been a major preoccupation for both the government and civil society as educated women can also play a vital role in socio-economic factor. Through proper education and guidance, women can enhance the quality of their own lives along with others. They can put every step ahead to achieve their own goals and make the society aware about their various achievements. Thus, they can show the true power of Women Empowerment.

It is great to admit that the present situation motivates the entire girl society by showing the power of women's empowerment. Economic empowerment also provides a shield against all mistreatments and abuses that rural and urban women in India have grown accustomed to. As a profitable and empowered member, she will not only break the threads of traditional male supremacy and dependency but also work hand-in-hand along with her male counterparts. On an equal footing, you can claim your rights, assert yourself and be recognized. Over the past decades, several women in urban India and World have witnessed such emancipation and the reserve could further augment this growing strength in numbers. Emancipated women will enrich the nation's civil society and animate the virtuous circle to work for a more disadvantaged lot. This social empowerment will help them take a proactive role in aligning certain societal distortions. Women will find a voice against teasing and insensitivity they face in the urban environment. They can better lead the crusade against female fetishism and thus correct the prevailing demographic imbalance.

This book is one of the best for learning about the various issues and challenges that women face. It would provide insight into how we can overcome the various aspects of the problem. All of the authors had covered every aspect of today's women, and it would be an excellent reference book for future researcher.

Dr. Sangeeta B. Dongare

Assistant Professor

Department of Zoology

Government College of Arts and Science, Aurangabad, Maharashtra, India

Preface

Almost half of the population of the world is represented by women. Gender equality between men and women can equally contribute to the overall development of society. To achieve sustainable development in all arenas of life the empowerment and autonomy of women as well as improvement of women's social, political and economic status is important. Social and political development of women totally depends on gender equality. In economic activities women's participation is increasing day by day throughout the world. In the changing social cultural environment women are introducing themselves in the new era.

This edited book contains various chapters which are overwhelmingly interwoven together with the main issue of empowerment of women throughout the world. The concept of empowerment of women flows from power. The empowerment of women means equipping women to be economically independent, self-reliant, have positive esteem to enable them to face any difficult situation and they should be able to participate in the development activities. In western nations empowerment of women is frequently connected with specific phases of women's rights movement in history.

This edited book is an attempt to show that women empowerment ranges from self-strength to efficiency building of women. Women empowerment is not possible unless and until women come with and help to self-empower themselves. Women empowerment can be observed in different ways like social, economic, political, educational and psychological etc. Empowerment of women is very vital as it equips and allows women to make life determining decision through the various issues in the society. Women empowerment allows them to achieve their desired goals.

Women empowerment in the society as well as across the world can be achieved through various ways which has been included in the various chapters of this book. Women empowerment can be possible boosting her self-esteem i.e. encouraging her and make them special and strong. It is necessary to shut down negativity which are spread through social media which will help for empowering them. To achieve the economic empowerment of women it is required that she must be supported to run business.

Lastly it is to say that empowering women starts with us. We must show support for women around us by realising them of their own strength. To change the life story for women and seeing real change is a team effort. Hence share the information of women empowerment with the women in your life and encourage them to take positive action in their life.

Every chapter of the book have gone through a progression of thorough peer review processes which upgrades its quality and subsequently can be alluded to with certainty by researcher, professionals of women empowerment and understudies. The editors wish that this book motivates the perusers to think and effectively partake in conquering the difficulties concerning women empowerment across the world. We are grateful to the peer reviewer, authors, and other people who have added to making this book effective.

Mr. Naresh W. Patil, India

Dr. Muthmainnah, Indonesia

PRINCIPAL U.C.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

Index

Foreward	(v)
Preface	(vii)
List of Contributors	(ix)
1. Justice for Women—An Essay on Evolution of Women Rights in India —Ms. Takshashila Jadhav	1
2. The Emerging Leadership of Rural Women in Gram Panchayat —Mr. Naresh W. Patil	5
3. Power for Women: the New Managerial Challenge of Omani Companies —Ms. Wedad Salim AL-Siyabi	9
4. Representing New Women in the Virtual Era —Ahmad Al Yakin	15
5. Changing Status of Women Among the Tarao Tribe of Manipur —Ms. Alita Tarao M. & Elija Chara	19
6. Malnutrition of Tribal Children and Women in Dhule District of Maharashtra —Miss. Meghavee G. Meshram	23
7. The National Policy on Empowerment of Women, 2001 —Dr. Shilparani Suryabhan Dongre	28
8. Women's Rights and Economic Empowerment —Ms. Rania Lampou	31
9. Tribal Literacy in the Nashik District of Maharashtra, India —Dr. Rajendra Sitaram Pawar	36
10. Pragmatic Approaches of Dr. Babasaheb Ambedkar on Elevation of Women and Hindu Code Bill —Dr. S. S. Ramajayam	40
11. Portrayal of Women in TV Advertisements —Dr. G. Kamalaselvi	44
12. Promoting Gender Equality : The Case of Educational Context —Dr. Phori J. R	47
13. Self Help Groups as Effective Process for Women Empowerment: A Study in Pendurthi Mandal of Visakhapatnam District —Mr. Ramanayya Kondru & Dr.V.Venkateswarlu	53
14. Women Empowerment and Education —Mr. Md. Shafikul Islam Khan	57

UK
PRINCIPAL Vc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

15. The Critical Analysis of Empowerment of Hindu Women under Laws of Marriage and Inheritance in India
–*Ms. Kavita N. Hedao*
16. Psychological and Physical Problems of Women and Disabled People
–*Mrs. Mohana Lakshmi K.*
17. Domestic Violence in Indian Families: A Worst form of Human Rights Violation
–*Sudhangsu Sekhar Datta*
18. Indian Women and Constitutional Values: An Overview
–*Dr. Hina Nishat*
19. Women's Perspective Towards Environment Friendly Practices for Management of Menstruation: An Analysis
–*Ms. Bushra Barkati*
20. Rights of Women in India
–*Dr. Sunita Bhoikar*
21. Protection of Woman's Rights Thought Public Interest Litigation in India
–*Dr. Gajanan S. Mehkarkar*
22. Women to Making Investment in Capital Market
–*Trie Nadilla*
23. Domestic Violence in World - Some observations on Issues of Domestic Violence
–*Ms. Darshana R. Chavda*
24. Literature: Women Writing as Means towards Empowerment
–*Ms. Rekha Mahadev & Dr. Umakant S. Patil*
25. Women Empowerment through Agriculture
–*Mr. Sandipan Babasaheb Jige*
26. Education and Health Status of the Paniya Tribal Women in the Reference of Wayanad District
–*Dr. Shoja Rani B.N & Mrs. Liya Joy*
27. Assessment of Women's Rights and Violence
–*Devesh Kumar Soni & Dr. Rajeev Verma*
28. Indian Woman and her Health Problems
–*Dr. Jaysheela Bawantrao Manohar*
29. Women's Narratives from the Detention Camps of Assam
–*Smt. Swagata Sarkhel*
30. Legal Empowerment of Indian Women
–*Dr. Kamble C. N.*
31. The Transition of Women Status in Tamilnadu: Special Reference to Sex Ratio
–*Dr. S. Sridhar*
32. Women Empowerment and Education in India
–*Dr. Nagaraj V. Gudaganavar & Dr. C. M. Math*
33. Women Safety and Cybercrime
–*Ms. Ayushi Saxena & Mr. Harshit Mohan*

Chapter-20

Rights of Women in India

-Dr. S...

Introduction

The UN adopted the Universal Declaration of Human rights on 10th December 1948 that proclaims that all human beings are born free and have equal right to dignity. Similarly equality in decision making, social freedom, equal access to education and right to choose an occupation of one's selection, market gender equality, we'd like to the empowerment of women, and focus on areas that are related to their well being. Women's empowerment, economic, social, political, is significant to growth of any nation. We should shield and nurture human rights.

Women do not need to be polite to someone who is making them feel uncomfortable. It is not about what I mean right?

If this is being read by a female, I'm probably hitting my goal. In India, it is seen that women are not aware of their rights and that continues to remain recessive in society. Only an aware person can distinguish between just and unjust and this article would surely help you become just.

In India, there is no paucity of laws for women. Our Constitution provides exclusive rights for their protection and development. Furthermore, IPC, CrPC and Evidence Act are also active laws for women and their protection. We have some special laws as well for effective implementation of laws against women against abuse, Harassment, violence, inequality etc. against them such as the Protection from Domestic violence Act, 2005; the Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956; the Dowry Prohibition Act, 1961; the Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986; the Sexual Harassment of Women (Prevention, PROHIBITION and REDRESSAL) Act, 2013; the Hindu Marriage Act, 1955 etc.

Constitutional Rights available to Women in India

- Fundamental right to equality before Law that is, equal protection of laws in India- Article 14
- Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth - Article 15(3) empowers state to make any special provision for women and children -Article 15(3)
- Equality of opportunity in matters of public employment or opportunity to any office - Article 16 prohibits discrimination on ground of sex- Article 16
- Freedom of speech and expression and freedom to practice any profession or to carry on occupation, trade or business - Article 19
- Protection of life and personal liberty- Article 21
- Right to Privacy- Article 21

* Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Wardha, Maharashtra, India

PRINCIPAL W.C.

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Wardha

- Right to property- Art. 300-A
- Political rights- women reservation in for instance, panchayats. Art 15 of the Constitution allows special provisions for women and children to be made for their welfare.
- Under the Legal Services Authorities Act women and children are entitled to free legal aid.
- Under the Constitution of India, the Directive Principles of State Policy contain duties of the State to apply these principles while making laws. These principles state that state shall direct its policies to secure those citizens, men and women equally have the right to an adequate means of livelihood, that there is equal pay for both men and women, provide free and compulsory education for children and duty to improve public health. Whereas in case of violation of fundamental rights, these rights are enforceable, that is, a victim can seek legal redress through a court of law, the directive principles are only a guiding factor and its non observance is not actionable before court of law.

Rights of Women

Maintenance

Maintenance includes the fundamental wants of life like food, shelter, clothes, education, health care etc. A married woman is entitled to urge maintenance from her husband even when her divorce until she remarries. Maintenance depends on the quality of living of the woman and circumstances and gain of the husband. Section 125 of the Code of Criminal Procedure, 1973, puts an obligation on the husband to take care of her divorced wife except once the woman lives in adultery or refuses to live together with her husband without reasonable cause or once each of them live individually by mutual consent. Under the Hindu Marriage Act, 1955 also facilitates maintenance but to Hindu women only. Whereas, the Dissolution of Muslim Marriage Act, 1939 covers only Muslim woman.

Equal Pay

India has gender neutral laws. A male and a female is entitled to a similar pay for identical work. The Equal Remuneration Act provides for identical. It ensures payment of equal remuneration to each men and women employee for the same work or work of an identical nature. In the context of recruitment and service conditions, there will be no discrimination on the basis of gender.

Dignity and Decency

Dignity and decency are women's personal jewels. Anybody who tries to grab and disrobe her modesty is considered a wrongdoer and law fine entails its penalization. Every lady has the right to live in dignity, free from coercion, violence and discrimination. Law fine respects women's dignity and modesty. The Criminal Code provides for the punishments for offences committed against ladies like molestation (Sec. 354A), sexual harassment with intent to disrobe her (Sec. 354B) or to outrage her modesty (Sec. 354), paraphilia (Sec. 354C), etc.

In case the lady herself is accused of an offence and inactive, she is behaved and forbidden decency. Search and seizure ought to be created with strict relevancy decency by a girl law officer and her checkup should be dispensed by a girl medical man or in management of a girl medical man. In rape cases, up to now a girl law officer ought to register the FIR. Moreover, she can't be inactive when sunset and sunrise apart from a special permission of the official by a woman police officer.

Right against Domestic Violence

Right against force every lady is entitled to the correct against force together with her enactment of the Protection of women from domestic violence Act in 2005. Domestic Violence its ambit not only Physical abuse but also mental, sexual and economic abuse.

So, if you're a daughter or a woman or a live-in partner and is subjected to any of such partner or husband or his relatives or by person associated with you by blood or adoption who lived with you in an exceedingly shared home, then you're well covered under the provisions of the violence Act and should request totally different remedies provided therefrom. You may contact helpline no. "1091" and register your complaint. They will inform police about your case. You may also visit the women's cell of your area which you can find with help of google. They provide special facilities for women and help them lodge their cases before the Magistrate after drafting their complaints in a proper manner. You may also approach the police to register your case.

The Indian Penal code also provides protection to such women who are subjected to Domestic Violence under Sec 498A by punishing the husband or his relatives with the imprisonment which may extend to three years and fine.

Rights at Workplace

You have a right to have a ladies toilet where you work. At places, with more than 50 employees, providing facilities for care and feeding of youngsters is necessary. Further, the Supreme Court of the Govt. had put in to ensure the safety of women at workplaces. The Hon'ble Supreme Court of India, State of Rajasthan, had laid down exclusive guidelines for protection of women from Sexual Harassment at workplace, following which, the Govt. in 2013, has enacted an exclusive legislation- The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013 for that end. So, if any person at workplace, asks you for sexual favors, or makes sexually colored remarks and whistles looking at you, touches you inappropriately, or shows pornography, then all these are acts of Sexual Harassment and you may complain to the Internal complaints committee which is required to be constituted by the employer at each office or branch with 10 or more employees. The District Officer is also required to constitute a Local Complaints Committee at each district, and if required at the block level. Also, penalizes Sexual Harassment under 354A by providing an imprisonment of 1-3 years.

Right against Dowry

Right against gift Dowry system i.e. giving and taking of dowry by bride or bridegroom or oldsters at, before or when the wedding is penalized by gift Prohibition Act, 1961. The Act, defines dowry as *any property or valuable security given or united to be either directly or indirectly by one person to another, however doesn't embody dower or mahr within the case of persons to whom the Muslim Personal Law applies.* If you give, take or abet giving or taking of dowry, then you shall be punishable with imprisonment of 5 years and minimum fine of Rs. 15,000.

Right to Free Legal Aid

Right to free legal aid if you're associate aggrieved lady, you're entitled to assert free legal aid from the legal services authorities recognized beneath the Legal Services Authorities Act, 1987. If you are poor or not you'll be able to afford legal services on your own. There are District, State, and National Legal Services Authorities constituted at District, State and National level respectively. Legal services authorities are authorized to conduct the conduct of any case or alternative legal proceedings before any Court or court or authority in all legal matters.

of Private Defense / Self-Defense

Right of personal defense/ protection it is a defensive right. you'll be able to cause hurt, grievous hurt or death in protective your body or another person's body from the attacker. However you'll be able to attacker while not attracting liability and penalization solely in certain circumstances.

Conclusion

Indian Law protects ladies all right. These eight commonest however basic Rights of ladies ought to be by each Indian lady. an individual WHO is aware of law, doesn't would like any weapon. Law itself is his that makes him the foremost powerful person. Awareness regarding your rights causes you to good simply providing you're responsive to your rights, are you able to fight against any injustice carried out exception, at the geographical point, or within the society. Hence women "Don't be burdened, recognize your rights and claim them as a result of once one lady stands up for her, "Say no to gift, it breeds violence."

References

- "Gender Inequality Index" (PDF). *HUMAN DEVELOPMENT REPORTS*. Retrieved 29 October 2021.
- "The Global Gender Gap Report 2018" (PDF). *World Economic Forum*. pp. 10-11.
- Panhar, Lahta Dhar (2011). *Women and law: from impoverishment to empowerment*. Lucknow: Eastern Book Company. ISBN 9789350280591.
- Rao, Mamta (2008). *Law relating to women and children (3rd Ed.)*. Lucknow: Eastern Book Co. ISBN 9788170121329. ...women and the protection provided under various criminal, personal and labour laws in India
- Narayan, Jitendra; John, Denny; Ramadas, Nirupama (2018). "Malnutrition in India: status and government initiatives". *Journal of Public Health Policy*. 40 (1): 126-141. Doi: 10.1057/s41271-018-0149-5. ISSN 0197-5897. PMID 30353132. S2CID 53032234.
- "Women related law: - All compiled – Into Legal World". Into Legal World. Archived from the original on 7 December 2017. Retrieved 7 December 2017.
- "Women related law: - All compiled – Into Legal World". Into Legal World. Archived from the original on 7 December 2017. Retrieved 7 December 2017.
- "Women Rights in India: Constitutional Rights and Legal Rights". EduGeneral. (3 August 2017). Retrieved 30 June 2020.

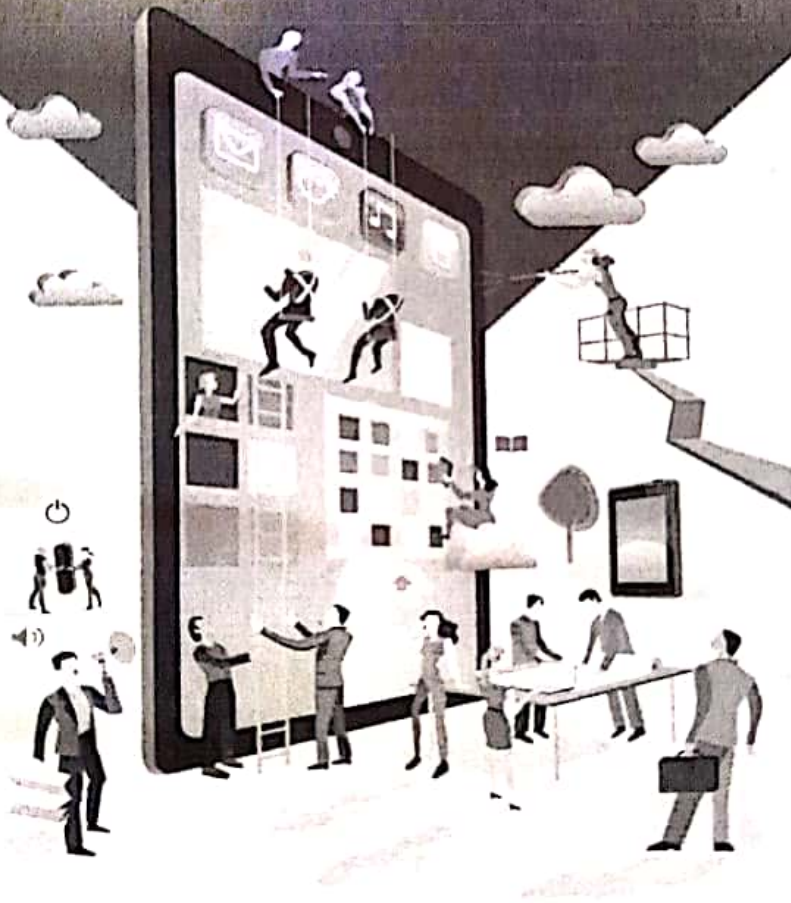
[Signature]
PRINCIPAL Mc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Wardha

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

Modern Skills For Social Workers

: संपादक :

डा. डॉ. विजय म. घुबळे

एज्युकेशनल पब्लिशर्स

PRINCIPAL I/c.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

Modern Skills For Social Workers

: संपादक :

प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे

सहायक प्राध्यापक

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय, नरखेड, जि. नागपूर

एज्युकेशनल पब्लिशर्स

३९. ताण-तणाव व्यवस्थापन

डॉ. विजयता एम. विटनकर

सहायक प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशेल वर्क वर्धा

ताण-तणावाने वेढलेल्या मानवी आयुष्यात केव्हा, कुठे, कुणी, कुठल्या स्वरूपात ताण-तणाव निर्माण होईल हे सांगता येत नाही. आरोग्य, व्यवसाय, नातेसंबंध, कौटुंबिक वा व्यावसायिक अशा वेगवेगळ्या पातळीवर आपण सर्वजण कमी-अधिक प्रमाणात 'ताण-तणाव' अनुभव करीत असतो. त्यासोबतच आपल्याला असलेल्या ताण-तणावाचे आपण आपल्या परीने योग्य समायोजनही (Adjustment) करण्याचा सुद्धा प्रयत्न करीत असतो. परंतु बरेचदा आपले ताण-तणाव जेव्हा आकस्मिक आक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करतात. तेव्हा आपण घाबरून जातो. किंबहुना गोंदाळून जातो. ही सामान्य बाब आहे. अशात आपल्यासमारे मानसशास्त्रीय स्वरूपात दोनच पर्याय निर्माण होतात. १) पळ काढणे (Flight) किंवा २) सार्ध करणे (Fight) निर्माण झालेला ताण-तणाव संपवण्यासाठी आपले शरीर पळ काढण्यासाठी वारंवार खूप सूचना करीत असते. तशा प्रकारचे विविध हार्मोन्स सुद्धा आपल्या शरीरात निर्माण होत असतात. मानसिक पातळीवर बोलायचे झाल्यास निर्णय प्रक्रिया कमजोर पडलेली असते. अशा वेळेस आपण निवडलेल्या पर्यावरणाच पुढली दिशा ठरणार असेल तर योग्य घेणे क्रमप्राप्त ठरते. सिंह मागे लागल्यास समोरासमोर झुंज वा संघर्ष देणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही. पण पळ काढून प्रश्न सुटत नसतील तर झुंज देण्यासाठी देखील आपलेच शरीर आपल्याला मदत करण्यासाठी तयार राहते. त्यासाठी आवश्यक असणारे हार्मोन्स एकवटून आपल्याला झुंज देण्यासाठी मदत करीत असतात. पळ आणि संघर्ष या दोन्ही पर्यायासाठी शरीर आणि मानसिक पातळीवर आवश्यक असणारे सर्वच घटक आपल्या शरीरात व मानसिक प्रक्रियेत सर्वांमध्येच उपलब्ध असतात. या दोन्ही पर्यायांपैकी एकच पर्याय निवडणे क्रमप्राप्त असल्यास आपला संघर्ष विरोधातून किंवा आक्रमकतेतून निर्माण होणारा नसेल वा तो बचावात्मक व नैसर्गिक संघर्ष असल्यास अधिक उपयुक्त व दीर्घकालीन स्वरूपाचा टरेल, अशा ताण-तणावाच्या परिस्थितीमध्ये संघर्ष करणे योग्य आहे. अशा परिस्थितीत या ताणाचे व्यवस्थापन करणे करावयाचे ही देखील एक कला आणि ही कला अवगत करणे आज काळाची गरज आहे.

तणाव (Stress) ही एक मानसिक अवस्था आहे. कोणत्याही प्रासंगिक बदलला दिलेला नकारात्मक शारीरिक व भावनिक प्रतिसाद म्हणजे तणाव होय. तसेच मनातील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दीमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला 'तणाव' असे

म्हणतात. एखाद्या परिस्थितीत मागण्या व उपलब्ध साधनसामग्री यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने शरीराची जी अवस्था होते. तिला तणाव असे म्हणतात. परिस्थितीत अचानक बदल झाल्यामुळे अशी अवस्था निर्माण होते.

ताणाशी योग्य प्रकारे जुळवून न घेता आल्यामुळे जीवनातील आनंद, स्वास्थ हरवलेल्या व्यक्तींची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आरोग्याची किरकोळ तक्रारी किंवा गंभीर आजाराच्या स्वरूपात अनेक व्यक्ती ताणाची किंमत मोजताना दिसतात. याशिवाय तणामुळे मद्यपान, धूम्रपान, अंमलीपदार्थ सेवनासारख्या समस्या उद्भवतात.

लहान-थोर पुरुष-स्त्रिया सर्वांनाच कमी-जास्त प्रमाणात ताण हा असतो. माणसावरील ताण माणसाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम तर करतो. त्याचबरोबर समाजातील बऱ्याच समस्या व विकृती यांनाही तो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या जबाबदार असतो.

कारणे : तणाव निर्माण होण्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. त्याचे दोन भागात वर्गीकरण करता येईल. सध्याच्या परिस्थितीत तणावांचे प्रमाण आणि त्यांची कारणे मोठ्या प्रमाणात वाढायला लागली आहे.

१. बाह्य कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये बाह्य घटकांचा केवळ ५-१० टक्केच वाटा आहे. उदा. कामाच्या ठिकाणचे व घरातील वातावरण, आर्थिक स्थिती, सामाजिक समस्या प्रकृती इ.

२. आंतरिक कारणे : एकूण तणाव निर्मितीमध्ये आंतरिक घटकांचा ९०-९५ टक्के वाटा असतो. सध्याच्या जीवन पद्धतीतील बदलांमुळे तणाव निर्माण होत आहे, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. कोणतीही परिस्थिती स्वतः तणावपूर्ण नसते. एखाद्याच्या स्वभावानुरूप त्या परिस्थितीकडे पाहण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनावर सर्व अवलंबून असते. स्वभावातील काही दोषांमुळे नेहमीची परिस्थिती देखील तणावपूर्ण होऊ शकते.

त्यात दुःख घटना, आत्यंतिक आनंददायी घटना, स्वभाव गुणधर्म, संशयिपणा, कमी आत्मविश्वास, न्यूनगंड, अपराधीपणाची भावना, भीती, अहंकार, राग, द्वेष इ.

दुष्परीणाम :

१) शारीरिक दुष्परीणाम : पित्ताचा विकास, भूक न लागणे, वजन कमी होणे, हृदयरोग, दमा, रक्तदाब, मधुमेह, यकृत/मूत्रपिंड आदींचे विकार इ.

२) मानसिक दुष्परीणाम : लगेच दमणे, अतिरिक्त राग येणे, विकृत व्यक्तिमत्त्व, निरुत्साह, उदासिनता, निद्रानाश, विस्मरण, भावनाविवशता इ.

उपाययोजना : तणावावर सर्वसाधारणपणे दोन स्तरावर उपाययोजना केल्या जातात.

१. शारीरिक स्तरावर उपाय - उदा. झोपी जाणे, कामावरून जरा विश्रांती घेणे, सहलीला जाणे, व्यायाम करणे, नियमित फिरायला जाणे, आवडीच्या कामात मन गुंतवणे हे सर्वच उपाय केवळ कृतीच्या स्तरावर असल्यामुळे ते तात्पुरत्या स्वरूपाचे असतात.

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

==== २८०

बन्याचदा या कृतीमुळे ही परिस्थिती पूर्णतः नियंत्रणात येणे शक्य नसते. मनातील नकारात्मक विचारावर नियंत्रण मिळविणे आणि व्यक्तिगत स्तरावर त्यातून उपाय शोधणे हेच महत्त्वाचे असते.

२. मानसिक स्तरावर उपाय : ध्यानाद्वारे विविध तंत्राच्या सहाय्याने आपण आपले मन शांत करतो. जेणे करून शरीरातील पॅरासिम्पेरिटिक प्रणालीद्वारे शरीर शांत होते. ध्यान म्हणजे मनाची एकाच विषयावर एकात्मता साधने होय. ध्यानाच्या सहाय्याने शरीरिक व मानसिक ताण कमी होतो.

३. इतर उपाय :

- १) कुठल्याही गोष्टींवर तात्काळ प्रतिक्रिया देणे टाळा.
- २) आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या आणि सकारात्मक विचार करणाऱ्या व्यक्तींशी सतत चर्चा करा.
- ३) खूप जास्त कामाचा ताण आल्यास प्राधान्यक्रम ठरवून काम करा.
- ४) आवडीचे छंद जोपासा.
- ५) कुटुंबासोबत सहलीला जा, मित्रासोबत वेळ घालवा.
- ६) दिवसातून एकदा डोळे बंद करून विचारप्रक्रिया हळूहळू थांबवा.

आपले तणावमुक्त जीवन आपल्यासोबत राहणाऱ्या व्यक्तींच्याही आयुष्यात आनंद निर्माण करणे. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या ताणाचे व्यवस्थापन करणे अतिशय महत्त्वाचे कार्य आहे.

ताण-तणाव व्यवस्थापनाची तंत्रे व पद्धती :

- १) **सहन होईल तेवढाच ताण घ्या :** अनेक व्यक्ती एकावेळी अनेक कार्यात स्वतःला गुंतवतात. त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी भूमिका निभावताना अनावश्यक ताण येतो. त्यामुळे आपल्या प्रकृतीला झेपेल एवढेच कार्य करावे. जेणे करून कामाचा ताण न येता त्या कार्याचा आनंद घेता येईल.
- २) **आत्मविश्वास जागृत ठेवा :** आत्मविश्वास हा यशाचा मार्ग आहे. त्या आधारेच व्यक्ती संकटांना, ताण-तणावांना सहज तोंड देऊ शकतो. तो नसेल तर साध्या-साध्या गोष्टींचा ताण येतो. त्यामुळे आत्मविश्वाची पातळी नेहमीच उच्च ठेवा.
- ३) **सकारात्मक विचार करा :** जीवनात यशापयश उनसावलीच्या खेळाप्रमाणे चालतच राहणार. मोठ्यामोठ्या लोकांनाही अपयशाचा सामना करावा लागतो. तेव्हा केवळ यशाकरिताच नाही तर जीवनातील प्रत्येक गोष्टींकडे सकारात्मक दृष्टीने बघा अपयश आलेच तर स्वतः स्वतःला तीन सूचना द्या.
 - अ) जे झाले त्यापेक्षाही वाईट होऊ शकले असते, पण झाले नाही.
 - ब) असेच अपयश वेळोवेळी इतरांना तसेच आपणासही पूर्वी झाले नाही. त्यात वाईट वाटून घेण्यासाखे काहीच नाही.

- क) ते झाले ते होऊन गेले आता. पुढे काय करता येईल.
- ४) **प्रोत्साहन देणाऱ्या समूहात रहा :** तुमच्या भोवतालचे लोक तुमचा आत्मविश्वास वाढवू शकतात आणि खच्चीसुद्धा करू शकतात. त्यामुळे नकारात्मक विचार करणाऱ्या आपल्या क्षमतांवर संशय निर्माण करणाऱ्या लोकांपासून लांब रहा आणि आपल्या प्रोत्साहन देणाऱ्या लोकांची सोबत करा. त्यांच्यासोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवा.
- ५) **व्यायाम आणि इतर पद्धती :** ताण-तणाव व्यवस्थापनामध्ये व्यायामाला फार महत्त्व आहे. व्यायाम फक्त शारीरिक सुदृढतेकरिताच नाही तर मानसिक आरोग्यासाठी देखील खूप महत्त्वाचा आहे. नियमित व्यायाम करणाऱ्या व्यक्तींजवळ तणावाच्या प्रसंगांना तोंड देण्यास उपयुक्त असे शरीरही असते. त्याशिवाय व्यायामामुळे आपल्या शरीरात एडॉफिन्स नावाची मज्जारसायने निर्माण होतात. ही रसायने म्हणजे शरीरांतर्गत असलेली वेदनाक्षमके आहेत. त्यामुळे रोगप्रतिकारक क्षमता वाढते असे संशोधनातून आढळून आले आहे. त्यामुळे व्यायाम केल्यानंतर आपणास उत्साही वाटते.

ताण-तणाव व्यवस्थापन कौशल्य : “जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही. त्याचे नियंत्रण करता येते हे एक व्यवस्थापन आहे.”

मनुष्य जीवन हे जसे अडथळे, संघर्ष व समस्या यापासून मुक्त नाही तसेच ते आनंदापासूनही दूर नाही. बाह्य घटनांच्या परीणामापासून दूर राहण्यासाठी स्वतःला स्वतंत्र व सक्षम ठेवले पाहिजे (हम्लोल्ट २००७)

मानवाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत बालकापासून वृद्धापर्यंत जर कोणती गोष्ट त्यांची कायम साथ करित असेल तर ती म्हणजे 'ताणत (Stress) होय. एकविसाव्या शतकात तर 'ताण हा परवलीचा शब्द होऊन गेला आहे. एकविसावे शतक हे मानसिक विकारांचे शतक होण्याची संभाव्यता जाणवते.

आपली प्रत्येक मानसिक क्रिया ही आपल्या शरीरातील स्वायत्त संस्थेकडून कार्यान्वित केलेल्या मनोशारीरिक प्रतिसादाशी संबंधित असते. त्यामुळे आपणास मानसिक क्रिया किंवा ताण-तणाव समजावून घेताना स्वायत्त नससंस्था समजावून घेणे महत्त्वाचे वाटते.

जेव्हा ताण निर्माण होतो तेव्हा आपल्या शरीरात काही विशेष बदल होतात. आपल्या मेंदूतून संदेश मिळाल्यामुळे आपले शरीर या ताणाचा प्रतिकार किंवा ताणापासून पलायन करण्यासाठी सज्ज असते. आपल्या रक्तात ऍड्रिनलीन हे संप्रेरक ओतले जाते. या ऍड्रिनलीनचे कार्य मुख्यतः प्रतिकार करण्यासाठी हृदयगती वाढवणे तसेच प्रतिकार/पलायन करण्यासाठी स्नायुंना स्वतः पुरवठा वाढवणे हे असते. ही सर्व क्रिया सिम्पेथॅरिक स्वायत्त नससंस्था पार पाडते.

मानवी शरीर हे अब्जावधी नसपेशींचे बनलेले आहे. वेदनइंद्रिया आणि शरीराच्या

विविध अवयवापासून नसपेशीमार्फत माहिती मेंदूला प्राप्त होते. मेंदून वेदनानुभवाचा अर्थ लावला जाऊन माहिती जतन केली जाते. निर्णय घेतले जातात आणि सर्व प्रकारच्या मनोशारीरिक क्रिया आणि प्रतिक्रिया नियंत्रित केल्या जातात. भावभावना, स्मृती आणि वर्तनाचे नियंत्रण करण्याचे कार्य नससंस्थेकडून केले जाते.

ताण नेहमीच अपायकारक असतो का? तर त्याचे उत्तर नाही. मानवी जीवन ताणाशिवाय जगताच येत नाही. परीक्षेचा ताण आहे म्हणून विद्यार्थी अभ्यास करतो. कोणताही ताण नसेल तर माणूस थोड्याच वेळात निष्क्रिय बनेल. पण आयुष्यात ताणावाचे प्रमाण मिठासारखे असते. मीठ नसेल तर जेवण आळणी होईल आणि फार वाढून गेले तर खारट होईल. एकविसाव्या शतकातील धकाधकीच्या व जीवघेण्या स्पर्धेत स्वतःला ताणमुक्त ठेवणे आयुष्याचा मनमुराद आनंद घेणे शिवाय योगनिद्रा, श्वसनाचे व्यायाम, हास्य, आहार, संगीत, निसर्गाचे सानिध्य यासारख्या अनेक ताण व्यवस्थापन तंत्रांच्या माध्यमातून आपल्या मनाचा ताण कमी करता येतो.

ताणाला सायलेंट किलर ऑफ मॉडर्न एज (Silent Killer of Modern Age) असे म्हटले जाते. त्यामुळे एकविसाव्या शतकात यशस्वी जीवन जगण्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या क्षमता, वेळ, वय इत्यादी लक्षात घेऊन ताण-तणाव व्यवस्थापनाचा अवलंब करावा. खूप आनंद, दुःख व ताण इ. बाबी या आपल्या अंतर्गतच आहेत. आपले जीवन अधिक संपन्न सुखी ठेवण्याकरिता ताणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे ही २१ व्या शतकाच्या आजची गरज आहे.

संदर्भसूची :

१. विटनकर, विजयता (२०१५), समाजकार्यातील समुपदेशन, नागपूर : अनंत प्रकाशन.
२. तणावाचे व्यवस्थापन : www.loksatta.com
३. व्यवस्थापन ताणाचे : www.loksatta.com
४. तणाव : mr.wikipedia.org
५. ताण-तणाव : www.psychologywayofpositivelife.com
६. व्यवस्थापन तणावाचे : marathiworld.com

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

PRINCIPAL I/c.

Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

Modern Skills For Social Workers

: संपादक :
प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे

एज्युकेशनल पब्लिशर्स

PRINCIPAL Vc.
Dr. Ambedkar College of
Social Work, Warananagar

- ❖ समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य
Modern Skills For Social Workers
- © प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे
- ISBN No. : 978-93-92865-32-9
- प्रकाशक :
एज्युकेशनल पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
दूरध्वनी क्र.: ०२४०-२३२९२०४
भ्रमणध्वनी : ०९९७००६७९७१
ई-मेल : educationalpub@gmail.com
web: www.educationaldp.com
- मुद्रक : महारुद्रा ऑफसेट, औरंगाबाद.
- अक्षरजुळणी :
विनायक कॉम्प्युटर, औरंगाबाद.
- प्रथमावृत्ती :- २०२२
- ₹ ३००/-

२६.	योग ध्यान व प्रार्थना प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	११३
२७.	योग, ध्यान पद्धती प्रा. उज्वला सुखदेवे	११९
२८.	वास्तववादी भावनिक वर्तनाचा शिडका प्रा. डॉ. प्रतिभा वी. पगार	१०६
२९.	तर्कशास्त्र भावनिक वर्तन जगत्कार पद्धती प्रा. डॉ. प्रफुल्ल ई. दोके	२१२
३०.	साम्यवादी उपचार पद्धती : समुपदेशनातील एक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. मनीषा प्र. शुक्ल	२१६
३१.	योग, ध्यान प्रा. डॉ. रमेश काशीराम शेंडे	२२३
३२.	संगीत उपचार पद्धती प्रा. डॉ. कालिंदी रानभरे	२२७
भाग -५		
आधुनिक क्रीशल्य :		
३३.	समाज कार्यात समुपदेशन कौशल्य डॉ. वैशाली मलवार	२४१
३४.	सहभाग्यातून नावीन्यपूर्ण कौशल्य विकास सहा. प्रा. सुनिता जगाताप	२४७
३५.	व्यावसायिक समाज कार्यकर्ता म्हणून करिअर घडवताना डॉ. पी. एम. शहापुरकर	२५२
३६.	प्रभावी सादरीकरण प्रा. डॉ. विजय म. घुबळे	२५९
३७.	समाजकार्य शिक्षणातील प्रत्यक्ष कृतीकरिता जीवन कौशल्ये प्रा. डॉ. वंदनाभा निकम	२६५
३८.	संश्लेषणाची तत्त्वे आणि अडथळे डॉ. सुनीता भोईकर	२७५
३९.	ताण-तणाव व्यवस्थापन डॉ. विजयता एम. विटनकर	२७९
४०.	संदेशवाहनातील तत्त्वे आणि अडथळे प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम	२८४

६) पिढीतील अंतर :- संदेश्यता व संदेश्यता ही यांच्यात फिथीय अंतर संदेश्यवहन प्रक्रियेत आणत्या निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेश्यवहन अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता असते. फिथीय अंतरातून संदेश्यवहन प्रक्रियेत अडथळी येऊ शकतात. अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेश्यवहन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते.

७) पूर्वग्रह :- अनुभव अथवा प्रत्यक्ष माहिती मिळण्यापूर्वी निर्माण होणारे अडथळे म्हणजे पूर्वग्रह होय. संदेश्यवहन प्रक्रियेत संदेश्य स्वाकारणाच्या व्यक्तीचे पूर्वग्रह आणतात. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ माहिती ही स्वाकारण्यास तयार नसते.

८) भाषिक अडथळे :- भाषिक पार्श्वभूमी आणि दुर्मिणनर आणतात अडथळे. शक्यता. भाषिक अडथळ्यामुळे शाब्दिक आणि लिखित अशा दोन्ही स्तरात अडथळे निर्माण होऊ शकतात. भाषिक अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेश्यवहन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते.

९) भौगोलिक अडथळे :- वातावरणामुळे भौतिक अडथळे निर्माण होण्याची शक्यता असते. संदेश्यवहन प्रक्रियेत संदेश्य स्वाकारणाच्या व्यक्तीचे पूर्वग्रह आणतात. त्यामुळे वस्तुनिष्ठ माहिती ही स्वाकारण्यास तयार नसते.

१०) संदेश्यवहन संदेश्यवहन मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण यतीने उपयोग करता व कोण कोणत्या वाहकास संदेश्य मार्गाचा वैशिष्ट्यपूर्ण उपयोग करून संदेश्य पोहोचविला आला पाहिजे याची योग्य मार्गाचा अवलंब करण्यास कर्मा पडला तर संदेश्य वहन योग्य प्रकारे होत नाही. संदेश्यवहन प्रक्रियेत वरीलप्रमाणे अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

References :

- Vishwakosh.mawathi.gov.in
- www.shabdaha.com
- Mr.wikipedia.org
- testmoz.com

डॉ. विजयता एम. विठ्ठलकर
महाराष्ट्र शासनाचे
जी. अर्थोपचार कौशल्य ऑफ गव्हर्नन्स, राठी

आण-तणावाचे बदलत्या पातळी आणण्यात येता. कूल, कृणी, कूलच्या स्वरूपात आणण्यात निर्माण होऊन हे सांगता येत नाही. आणाय, व्यवसाय, नवीनपणा, कर्तृत्वक आणि तणाव' अनुभव करीत असतो. त्यासोबतच आपल्याला असलेल्या तणा-तणावाचे आणण आपल्या परीने योग्य समायोजनही (Adjustment) करण्याचा सुद्धा प्रयत्न करीत आतो. परंतु बरेचदा आपले तणा-तणाव जेव्हा आकस्मिक आक्रान्धिकाळ स्वरूप घारण व्हाता. तेव्हा आपण घाबरून जाता. किंवा गुला गोंदाटून जातो. ही सामान्य बाब आहे. तणात आपल्यासमोर मानसशास्त्रीय स्वरूपात दोनच पर्याय निर्माण होतात. १) पळ घालणे (Flight) किंवा २) सांघ करणे (Fight) निर्माण झालेला तणा-तणाव संघण्यासाठी आणते शरीर पळ काढण्यासाठी चारंवार खूप सूचना करीत असते. तरा प्रकारचे विविध मार्गान्स सुद्धा आपल्या शरीरात निर्माण होत असतात. मानसिक पातळीवर बोलायचे झाल्यास निर्णय प्रक्रिया कमजोर पडलेली असते. अशा वेळेस आपण निवडलेल्या मार्गावर पाव पुढेती दिशा ठरवणार असले तर योग्य घेणे क्रमपान टरते. सिंह मागे नाल्यास समोरसमोर झुंज वा संघर्ष देणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही. पण पळ काढून पण सुटत नसतील तर झुंज देण्यासाठी देखील आपलेच शरीर आपल्याला मदत पणण्यासाठी तयार राहते. त्यासाठी आवश्यक असणारे हार्मोन्स एकवटून आपल्याला झुंज देण्यासाठी मदत करीत असतात. पळ आणि संघर्ष या दोन्ही पर्यायासाठी शरीर आणि मानसिक पातळीवर आवश्यक असणारे सर्वच घटक आपल्या शरीरात व मानसिक प्रक्रियेत मार्गीपध्देच उपलब्ध असतात. या दोन्ही पर्यायांको एकच पर्याय निवडणे क्रमपान आपल्यास आपला संघर्ष विरोधातून किंवा आक्रमकतेतून निर्माण होणारा नसेल वा तो नवावात्मक व नैसर्गिक संघर्ष असल्यास अधिक उपयुक्त व दीर्घकालीन स्वरूपाचा टरेल, अशा तणा-तणावाच्या परिस्थितीपध्दे संघर्ष करणे योग्य आहे. अशा परिस्थितीत या ाणाचे व्यवस्थापन करसे करावयाचे ही देखील एक कला आणि ही कला अवगत करणे आज काळाची गरज आहे.

तणाव (Stress) ही एक मानसिक अवस्था आहे. कोणत्याही प्रासंगिक बदलला दिलेला नकारात्मक शारीरिक व भावनात्मक प्रतिसाद म्हणजे तणाव होय. तसेच मनोर्तील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दीमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला 'तणाव' असे

निर्माण झाल्याने शाराचा जी अवस्था होते. तिला तणाव असे म्हणतात. परिस्थितीत अचानक बदल झाल्यामुळे अशी अवस्था निर्माण होते.

ताणार्शी योग्य प्रकारे जुळवून न घेता आल्यामुळे जीवनातील आनंद, स्वास्थ्य हरवलेल्या व्यक्तीच्या संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आरोग्याची निरकोळ तक्रारी किंवा गंभीर आजाराला स्वरूपाने अनेक व्यक्ती ताणार्ची किंमत मोजतात दिशतात. याशिवाय ताणामुळे मद्यपान, धूम्रपान, अम्लीयपदार्थ सेवनमाध्यमांमध्ये समाप्ती उद्भवतात.

तहान-धोर पुराय-रिस्था सर्वांनाच बर्मा-बास्त प्रमाणात ताण हा असतो. माणसावरील ताण पाणसाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर अतिरिक्त परिणाम तर करतो. त्याचबरोबर समाजातील बऱ्याच माणसां व विकृती यांनाही तो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या जबाबदार असतो.

कारणे : ताणाचे निर्माण होण्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. त्याचे दोन भागात वर्गीकरण करता येईल. सध्याच्या परिस्थितीत ताणाचे प्रमाण आणि त्याची कारणे मोठ्या प्रमाणात वाढायला लागली आहे.

१. **बाह्य कारणे :** एकूण ताणाचे निर्माणमध्ये बाह्य घटकांचा केवळ ५-१० टक्केच वाटा आहे. उदा. कामाच्या टिकाणाचे व घरातील कातावरण, आर्थिक स्थिती, सामाजिक समस्या प्रकृती इ.

२. **आंतरिक कारणे :** एकूण ताणाचे निर्माणमध्ये आंतरिक घटकांचा ९०-९५ टक्के वाटा असतो. सध्याच्या जीवन पद्धतीतील बदलांमुळे ताणाचे निर्माण होत आहे, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. कोणतीही परिस्थिती स्वतः ताणावपूर्ण नसते. एखाद्याच्या स्वभावानुसार त्या परिस्थितीकडे पाहण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनावर सर्व अवलंबून असते. स्वभावातील काही दोषांमुळे नेहमीची परिस्थिती देखील ताणावपूर्ण होऊ शकते.

त्यात दुःख घटना, आत्यंतिक आनंददायी घटना, स्वभाव गुणधर्म, संशयिण्या, बर्मा आत्मविश्वास, न्यूनगंड, अपराधीपणाची भावना, भर्ती, अहंकार, राग, द्वेष इ.

दुष्परीणाम :

१) **शारीरिक दुष्परीणाम :** पित्ताचा विकास, भूक न लागणे, वजन बर्मा होणे, हृदयरोग, दमा, रक्तदाब, मधुमेह, यकृत/युक्तीपिंड आदींचे विकार इ.

२) **मानसिक दुष्परीणाम :** लगेच दमणे, अतिरिक्त राग येणे, विकृती यांचा प्रत्यक्ष निरुत्साह, उदासिनता, निद्रानाश, विस्मरण, भावनाविचलना इ.

उपाययोजना : ताणावर सर्वसाधारणपणे दोन स्तरावर उपाययोजना करता येऊ शकते. पहिले स्तर म्हणजे शारीरिक स्तरावर उपाय - उदा. शोषण जाणे, कामावरून बर्मा घ्यावे, योग, सहाय्यता जाणे, व्यायाम करणे, नियमित फिरायला जाणे, आवडीच्या गोष्टी करणे हे सर्वच उपाय केवळ कृतीच्या स्तरावर असल्यामुळे ते तात्पुरत्या प्रभावाचे असतात.

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

बऱ्याचदा या मुळ ही प्रकल्पना म्हणतात. नवारात्मिक विचारावर नियंत्रण मिळविणे आणि व्यक्तित्वात स्तरावर त्यातून उपाय शोधणे हेच महत्त्वाचे असते.

२. **मानसिक स्तरावर उपाय :** ध्यानाद्वारे विविध तंत्रांच्या सहाय्याने आपण आपले मन शांत करतो. जेणे करून शरीरातील पॅगिमिपेटिक प्रणालीद्वारे शरीर शांत होते. ध्यान म्हणजे मनाने एकाच विषयावर एकात्मता साधणे होय. ध्यानाच्या सहाय्याने शारीरिक व मानसिक ताण कर्मा होते.

३. इतर उपाय :

१) कुटुंबातील गोष्टींचे तात्काळ प्रतिक्रिया देणे टाळा.

२) आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या आणि सकारात्मक विचार करणाऱ्या व्यक्तींशी सतत चर्चा करा.

३) खुपे जास्त कामाचा ताण आल्यास प्रायान्त्रक्रम ठरवून काम करा.

४) आवडीचे छंद जोपासा.

५) कुटुंबासोबत सहलीला जा, मित्रांसोबत वेळ घालवा.

६) दिवसातून एकदा डोळे बंद करून विचारप्रक्रिया हळूहळू थांबवा.

आपले ताणावमुक्त जीवन आपल्यासोबत राहणाऱ्या व्यक्तींच्याही आयुष्यात आनंद निर्माण करणे. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या ताणाचे व्यवस्थापन करणे अतिशय महत्त्वाचे कार्य आहे.

ताण-ताणाचे व्यवस्थापनाची तंत्रे व पद्धती :

१) **सहन होईल तेवढाच ताण घ्या :** अनेक व्यक्ती एकावेळी अनेक कार्यात स्वतःला गुंतवतात. त्यामुळे प्रत्येक टिकाणाे भूमिका निभावताना अनावश्यक ताण येतो. त्यामुळे आपल्या प्रकृतीला संपेल एवढेच कार्य करावे. जेणे करून कामाचा ताण न येता त्या कार्याचा आनंद घेता येईल.

२) **आत्मविश्वास जागृत ठेवा :** आत्मविश्वास हा यशाचा मार्ग आहे. त्या आधारेच व्यक्ती संकटांना, ताण-ताणाबांना सहन तोंड देऊ शकतो. तो नसेल तर साध्या-साध्या गोष्टींचा ताण येतो. त्यामुळे आत्मविश्वाचा पालकी नेहमीच उच्च ठेवा.

३) **सकारात्मक विचार करा :** जीवनात यशापथरा उभारण्याच्या खेळाप्रमाणे चालतच राहणार. मोठ्यामोठ्या लोकांनाही अपयशाचा सामना करावा लागतो. तेव्हा केवळ यशाकारिताच नाही तर जीवनातील प्रत्येक गोष्टीकडे सकारात्मक दृष्टीने बघा अपयश आलेच तर स्वतः स्वतःला तीन सूचना द्या.

अ) जे झाले त्यापेक्षाही वाईट होऊ शकते असते, पण झाले नाही.

ब) असेच अपयश वेळेवेळी इतरांना तसेच आपणासही पूर्वी झाले नाही. त्यात वाईट वाटून घेण्यासाठी काहीच नाही.

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

क) त श्वात त होऊन गेले आता. पुढे काय करता येईल.

४) प्रोत्साहन देणाऱ्या समूहात रहा : तुमच्या पोवतालेचे लोक तुमचा आत्मविश्वास वाढवू शकतात आणि यत्तीपुढे करू शकतात. त्यामुळे नकारात्मक निर्धार करणाऱ्या आपल्या क्षमतांचे संशय निर्माण करणाऱ्या लोकांपासून लांब रहा आणि आपल्या प्रोत्साहन देणाऱ्या लोकांची सोबत करा. त्यांच्यासोबत जास्तीत जास्त वेळ घालवा.

५) व्यायाम आणि इतर पद्धती : ताण-तणाव व्यवस्थापनामध्ये व्यायामाचा फार महत्त्व आहे. व्यायाम फक्त शारीरिक सुदृढतेकरिताच नाही तर मानसिक आरोग्यासाठी देखील खूप महत्त्वाचा आहे. नियमित व्यायाम करणाऱ्या व्यक्तीजवळ ताणतणा प्रसंगांना तोंड देण्यास उपयुक्त असे शरीरही असते. त्याशिवाय व्यायामामुळे आपल्या शरीरात एंडोर्फिन्स नावाची मज्जारसायने निर्माण होतात. ही रसायने म्हणजे शरीरांतर्गत असलेली वेदनाक्षमके आहेत. त्यामुळे रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते असे संशोधनातून आढळून आले आहे. त्यामुळे व्यायाम केल्यानंतर आपणच उत्साही वाटते.

ताण-तणाव व्यवस्थापन कौशल्य : "जीवन ताणाशिवाय जगातच येत नाही, त्याचे नियंत्रण करता येतं हे एक व्यवस्थापन आहे."

मनुष्य जीवन हे जसे आडथळे, संघर्ष व समस्या यापासून मुक्त नाही तसेच न आनंदपासूनही दूर नाही. बाह्य घटनांच्या परिणामापासून दूर राहण्यासाठी स्वतःला जगाव व सक्षम ठेवते पाहिजे (हर्बोल्ड २००७)

मानवाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत चालूकपासून वृद्धापर्यंत जर कोणती भीम त्याची कायम साथ करीत असेल तर ती म्हणजे 'ताणत (Stress) होय. एकतरमात्रच शक्यता तर 'ताण हा परवर्तनाचा शब्द होऊन गेला आहे. एकविसाचे शक्त हे मानवाला जगाव शकते होण्याची संभाव्यता जाणवते.

आपली प्रत्येक मानसिक क्रिया ही आपल्या शरीरातील न्यायन यंत्रणेकडून सध्याचीच केल्या मनोशारीरिक प्रतिसादशा संबंधित असते. त्यामुळे आपणच मानवीक क्रिया शक्ति ताण-तणाव समजावून घेताना स्वायत्त नससंस्था समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे.

जेव्हा ताण निर्माण होतो तेव्हा आपल्या शरीरात काही विशेष नससंस्था केल्याचें म्हणून संदेश मिळाल्यामुळे आपले शरीर या ताणाचा शतकारा 1 कोण कोणत्याच नससंस्था करण्यासाठी सज्ज असते. आपल्या रक्तत पॅडिनलीन हे पदार्थ आतून बाहेर येता. पॅडिनलीनचे कार्य मुख्यतः प्रतिकार करण्यासाठी इन्सुलिन वाढवणे तसेच यंत्रणेस पलायन करण्यासाठी स्नायूंना स्वतः पुरवठा वाढवणे हे असते ही एक किंवा कितीही नससंस्था पार पाडते.

मानवी शरीर हे अजाबवर्षी नसपेशींचे यंत्रणेने आहे. वेदनाही या यंत्रणेचे अंश आहे.

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

PRINCIPAL, Dr. Ambedkar College of Social Work, Warana

विविध अवयवणासून नसपेशींमार्फत माहिती मंदूला प्राप्त होते. मंदूला वेदनासुपीणातून जाणवता जाऊन माहिती वतन केली जाते. निर्णय घेतले जातात आणि सर्व प्रसारात मनोशारीरिक क्रिया आणि प्रतिक्रिया नियंत्रित केल्या जातात. भावभावना, स्मृती आणि शरीराचे नियंत्रण करण्याचे कार्य नसपेशींकडून केले जाते.

ताण नेहमीच अपायकारक असतो का? तर त्याचे उत्तर नाही. मानवी जीवन ताणाशिवाय जगातच येत नाही. परिक्षेचा तणा आहे म्हणून विशिष्टी अभ्यास करतो. कोणताही ताण नसेल तर माणूस थोड्याच वेळाले निष्क्रिय वनेल. पण आयुष्यात ताणाचाच प्रमाण मिटासराखे असते. मॉडर्न नसंसेल तर जेवण आड्याही होईल आणि पार काढून गेले तर खारट होईल. एकावसाच्या शतकातील शकाभक्तांच्या व जीवपेण्या मध्येत रयत. ती ताणमुक्त ठेवणे आयुष्याचा मनपुसाद आनंद घेणे शिवाय योगनिद्रा, धमनाचे व्यायाम, हास्य, आहार, संगीत, निर्माणेचे मानिष्य यासारख्या अनेक ताण व्यवस्थापन तंत्राच्या माध्यमातून आपल्या मनाचा ताण कर्मा करता येते.

ताणाला सायलेंट किलर ऑफ मॉडर्न एज (Silent Killer of Modern Age) असे म्हटले जाते. त्यामुळे एकावसाच्या शतकात यशस्वी जीवन जगाण्यासाठी प्रत्येकाचे आपल्या क्षमता, वेळ, वय इत्यादी लक्षात घेऊन ताण-तणाव व्यवस्थापनाचा अवलंब करावा. खूप आनंद, दुःख व ताण इ. बाबी या आपल्या अंतर्गतच आहेत. आपले जीवन अधिक संपन्न सुखी ठेवण्याकरिता ताणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे ही २१ व्या शतकाच्या आजची गरज आहे.

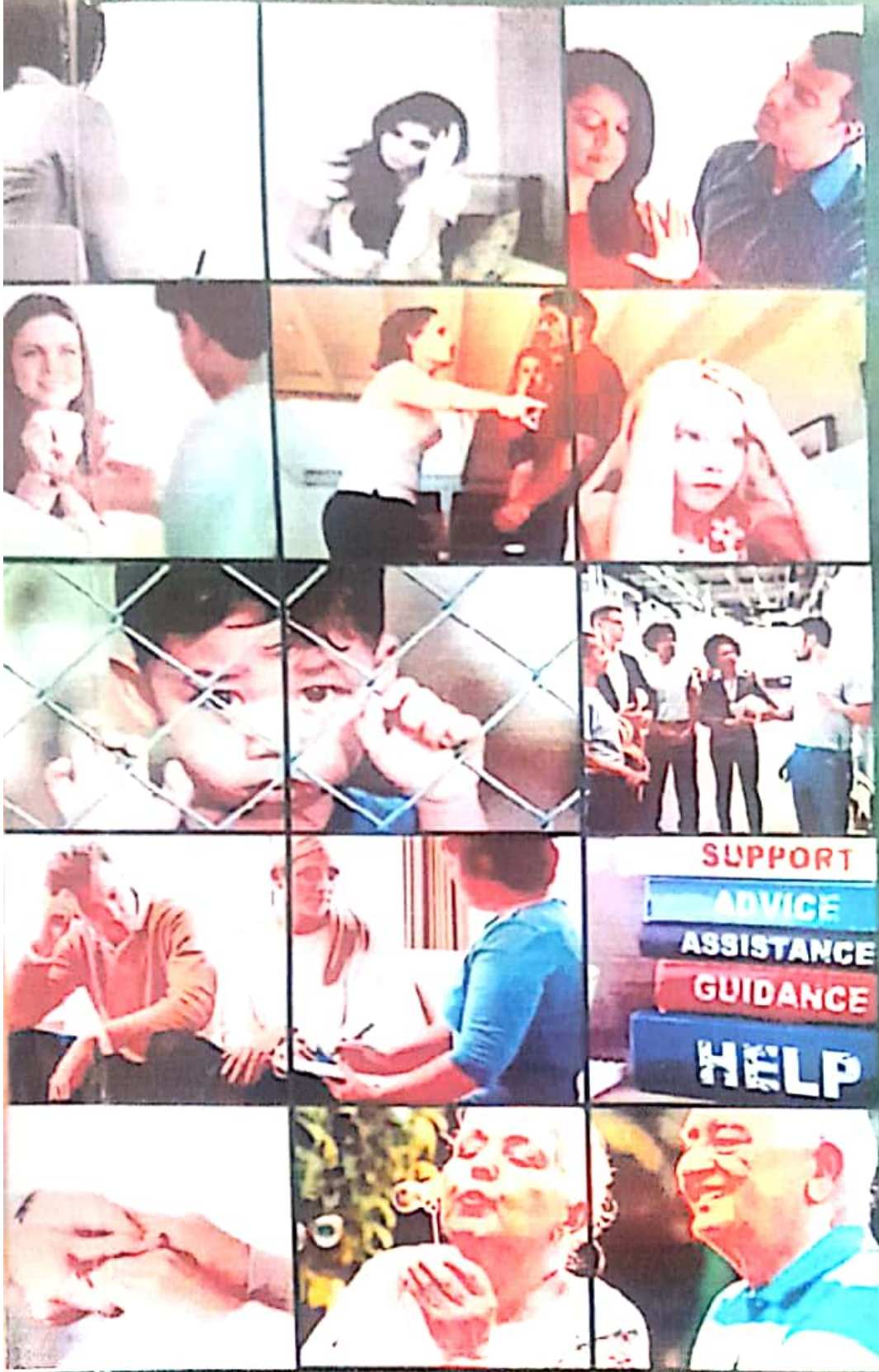
संदर्भसूची :

१. विटनकर, विजयता (२०१५), समाजकार्यातील समुपदेशन, नागपूर : अनंत प्रकाशन.
२. तणावाचे व्यवस्थापन : www.loksatta.com
३. व्यवस्थापन ताणाचे : www.loksatta.com
४. तणाव : mr.wikipedia.org
५. ताण-तणाव : www.psychologywayofpositivelife.com
६. व्यवस्थापन तणावाचे : marathiworld.com

समाज कार्यकर्त्यांसाठी आधुनिक कौशल्य

समाजकार्यालय समुपदेशन

डॉ. विजयला विद्वान-संजकार

COUNSELING IN SOCIAL WORK

Dr. Vijayala Vidwan

Dr. Vijayata Vitankar- Vanjalkar
M.S.W., M.Phil, SET, Ph.D.(Social Work)
Assistant Professor

The 13 Year's Teaching Experience in PG Teacher at Dr. Ambedkar College of Social work, Wardha (Maharashtra) And Recognized Ph.D. Supervisor by Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur.

Special Performances :

- Board of study Member at Datta Meghe Institute of Medical science(2018-2019)
- Many Published in Newspaper's on Social Issue
- 25 Research paper and Articles published in state, National and International level.

Resource Person:

- N.S.S. Camp, Village Camp and Colleges.
- Adult Continuing and extension education Dept. R.T.M., Nagpur University.
- Doordarshan Kendra, Nagpur
- Akashvani Kendra.(Nagpur, Yevatmal and wardha).

Book Published: बुद्ध आणि सामाजिक संवेदना

Awards:

- Felicited with state Level Vidhaybhusan Award in 2016
- Felicited by Vice-Chancellor R.T.M. Nagpur University Nagpur for Best Work Aajivan Adhayan Centre in 2019.
- Felicited with National Level Shikashak Ratan Award in 2021
- Felicited with International Level "Global Innovative Educator Award in 2021

 Anant Prakashan
124 Reshimbag, Nagpur - 440 009

ISBN →

ISBN 978-93-5268-655-1

9 789352 686551